

5.

Adalékok a hipertext és a szövegszerűség kapcsolatához¹

BODA ISTVÁN KÁROLY—PORKOLÁB JUDIT

Napjaink kultúrájának egyik alapproblémája a hagyományosan és elektronikusan hozzáférhető információ robbanásszerű növekedése, amely mind a releváns információ visszakeresése, mind a megtalált információ feldolgozása szempontjából komoly nehézségeket jelent.¹ A probléma elemzése és a rá adható kísérleti megoldások felvetése szükségszerűen csak interdiszciplináris keretek között képzelhető el. A közvetlenül érintett könyvtár- és információtudomány, nyelvészet és informatika (információtechnológia, MI kutatások stb.) mellett aligha hagyhatók figyelmen kívül a probléma megismeréstudományi (és ezzel összefüggésben az összes „kognitív” jelzővel illetett tudományterülettel kapcsolatos) kommunikációelméleti, pszichológiai, logikai és filozófiai (episztemológiai, hermeneutikai stb.) vonatkozásai sem — és amellet, hogy a felsorolt tudományterületek egy része maga is határterület, a felsorolás már csak azért sem lehet teljes, mivel az információ és ezzel összefüggésben az információ különbözőképpen szervezett formái elválaszthatatlanul kötődnek egy adott tartalomhoz, amely további tudományok, ill. tudományterületek bevonását teszi vagy teheti szükségessé. Például versszövegek esetében az irodalomtudomány, bibliai szövegek esetében a vallástörténet és a teológia, műalkotások (és az ezeket leíró multimediális szövegek) esetében a művészettörténet, és folytathatnánk a sort.

A problémára, ill. az alapproblémát alkotó, azt különböző szempontok alapján szűkítő részproblémákra adott — és egyes elemeikben szükségszerűen egymást fedő — megoldási kísérletek közül az egyik legismertebb a *hipertext* (ill. *hipermédia*) koncepciójának kidolgozása és széles körű alkalmazása. A hipertext korlátlan mennyiségű információ hatékony hozzáférését teszi lehetővé, miközben (legalábbis elvileg) semmi sem korlátozza a visszakeresés pontosságát és teljességét.ⁱⁱ A hipertext a következő három alapvető elven alapul, amelyek „kulcsszavai” a *csomópont*, a *link* és a *bejárás* (vö. Porkoláb—Boda 2005: 14):

- a különböző (verbális és/vagy multimediális) szövegeket szükség esetén kisebb egységekre (csomópontokra vagy szegmensekre) bontjuk,

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

- a csomópontokhoz rendelt szövegek vagy szövegrészletek között kapcsolatokat (hivatkozásokat, „linkeket”) alakítunk ki,
- a csomópontokat a köztük kialakított linkeken keresztül egy alkalmas mechanizmus (pl. szoftver „böngészőprogram”, adatbázis- vagy lexikonkezelő szoftver, egy virtuális „segéd” vagy éppen egy segítőkész könyvtáros) segítségével lényegében tetszőleges sorrendben bejárhatjuk.ⁱⁱⁱ

A hipertext fogalma ugyan jóval megelőzte a World Wide Web („világháló”) megszületését, a Web óriási sikere azonban arra készítette a kutatókat, hogy a Web néhány tulajdonságának általánosításával (metamorfózis, heterogenitás, fraktál-szerveződés, áthelyeződő centrumok, vö. Bárczi 2009) megkíséreljék a hipertext fogalmának újraértelmezését — vagy pontosítását, továbbfejlesztését —, és ezáltal lényegében egy *absztrakt világhálót* írjanak le. Azonban a WWW, óriási jelentősége ellenére, csak egy a hipertext lehetséges alkalmazásai közül. Néhány további példa: rendkívül sok alkalmazás férhető hozzá CD-n vagy DVD-n (pl. az Arcanum Adatbázis Kiadó és Fejlesztő Kft. Biblia Téka CD-ROM kiadása^{iv} vagy az Encyclopedia Britannica), ma már pl. a Windows „segítség” funkciója is hipertext elven működik, és egyes nyomtatott kiadású „kalandkönyvek” (másként szöveges kalandjátékok vagy „lapozgató könyvek”, pl. a Kaland Játék Kockázat sorozat) is a hipertext szervezési elveit követik. De hogy a terminológia azok számára is kellően megnyugtató legyen, akik ragaszkodnak a *számítógépes hipertext* fogalmához: azokat a dokumentumokat, amelyek adatszerkezete a hipertext fenti elvei alapján szerveződik, következésképpen *potenciálisan megvalósíthatóak egy hipertext alapú számítógépes rendszerben*, a továbbiakban hipertext dokumentumoknak (egyes esetekben hiperszövegeknek vagy hipertextuális szövegeknek) tekintjük, és a továbbiakban nem foglalkozunk azzal, létezett-e, ill. létezik-e tényleges számítógépes realizációjuk — ugyanis szükség (és kétely) esetén bárki bármikor létrehozhatja ezeknek a dokumentumoknak a számítógépes hipertext alapú megvalósítását. Talán a legmarkánsabb példa a Biblia: azt aligha vitatja bárki, hogy a bibliai szövegek létrehozásakor még nem létezett a hipertext fogalma, de az szintén nem vitatható, hogy jelenleg a Biblia számos hipertext megvalósítása szabadon hozzáférhető a Weben. Vagyis egészen nyugodtan leszögezhetjük: a Biblia ugyanolyan joggal tekinthető hiperszövegnek, mint a már „eredetileg” is a hipertext technológia felhasználásával készült webes dokumentumok.

A hipertextuális szövegek (vagy hiperszövegek) alapvető problémája az, hogy általános esetben nem teljesítik a *szövegszerűség* általánosan elfogadott kritériumait, bár ezek „nyomokban” a hiperszövegekben nyilvánvalóan fellelhetők (ilyenek például a kohézió, a helyzetszerűség és a koherencia és az intertextualitás). Ahhoz azonban, hogy a kérdést a jövőben behatóan vizsgálni tudjuk, először a szövegszerűségnek a kérdés szempontjából lényeges ismérveit kell áttekintenünk. Ebben a tanulmányban erre teszünk kísérletet azzal a határozott

céllal, hogy a jelen tanulmány megállapításai alapján — egy következő tanulmányban — a hipertextuális szövegek koherenciájának a kritériumait fogjuk tárgyalni.

1. Kiindulási pont: a szöveg és szövegszerűség fogalma

Az alábbiakban tételesen számba vesszük azokat a fogalommeghatározásokat — különös tekintettel kapcsolatrendszerükre és lehetséges megismeréstudományi-szövegtani elméleti háttérükre —, amelyek valamilyen szempontból a *hiperszövegek* elméleti szintű tárgyalásának szűkebb vagy tágabb tudományos kontextusához hozzátartoznak. Kiindulási pontunk a *szöveg* fogalma,² amely általános megismeréstudományi szempontból „egyszerre szerkezet, amely a nyelvi és nem nyelvi összetevőket statikus összefüggésükben mutatja be, és művelet, amely ezeket a szerkezeteket létrehozza, viszonyait dinamikusán mutatja be” (Tolcsvai N. 2002: 44). A szöveg szerkezeti (strukturális) és műveleti (procedurális) vonatkozásainak lényegi, inherens elválaszthatatlanságát az idézett szövegtani munka szerzője végig hangsúlyozza:

Szöveg minden uralkodóan nyelvi produktum, amely valamilyen interakcióban körülhatárolható egység. A szöveg produktum és produkció, szerkezet és művelet. (Tolcsvai N. 2002: 14)

Mindez párhuzamba állítható kommunikációelméleti keretben a (szerző által is említett) produktum-produkció kettősséggel, informatikai keretben az adat-algoritmus kettősséggel, megismeréstudományi keretben pedig (egyebek közt) a hajlékony vs merev „mentális architektúra” problematikájával. *Hiperszövegek* esetében (legalábbis makroszinten) ezt a kettősséget nem szükséges külön is hangsúlyoznunk, ugyanis a hipertext fogalma eleve tartalmazza a két megközelítésmód egységét, amennyiben a *csomópont* és a *link* a hipertext szerkezeti, a *bejárás* pedig a hipertext műveleti szintű vonatkozását fejezi ki. Az ma még nyitott kérdés, hogy a *hipertext link* aktivizálásának makroszintű művelete mellett

² A *szöveg* meghatározásának összetettségére és terminológiai nehézségeire több szerző is rámutat. Kárpáti Eszter a *szöveg* fogalmáról írt könyvében megjegyzi, hogy „a szöveg meghatározásai mindig az adott kutató/kutatás egyéni hangsúlyainak megfelelően változtak” (Kárpáti 2006: 163), majd a szakirodalomból vett példákkal illusztrálja a terminológiai nehézségeket (uo. 164). Tolcsvai Nagy Gábor 1994-es könyvében a *szövegtan* általános foglalmának áttekintése után magát a *szöveget* „tudottnak” tekinti, és nem foglalkozik a szöveg fogalmának explicit meghatározásával: „A szöveg meghatározását számtalan szerző és irányzat próbálta megfogalmazni. E definíciók azonban mindmáig nem elég sikeresek, épp a kérdéskör összetettsége miatt. Ezért a továbbiakban magának a szövegnek a meghatározásával nem foglalkozunk, s figyelembe véve a megnyilatkozásról és a szövegről fentebb mondottakat, tudottnak véljük a szöveg fogalmát” (Tolcsvai N. 1994: 14).

milyen további struktúrák és műveletek szükségesek ahhoz, hogy végül eljussunk a *koherens hiperszöveg* fogalmához. Kutatásaink fő célja éppen az, hogy konkrét, szövegek köré szerveződő hipertext struktúrák konstruktív kialakításával és elemzésével minél közelebb jussunk a kérdés megválaszolásához.

Induljunk ki a szöveg két meghatározásából. A *szöveg* fogalmát Petőfi S. János a következőképpen határozza meg:

[...] „szöveg”-nek nevezek minden olyan (verbális vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi objektumot, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek tekinthető tényállás-konfigurációt juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető szövegmondat / szövegmondatlánc formájában (Petőfi S. 2004b: 11).

Egy másik meghatározás szerint „szöveg minden olyan közlés, amely a szövegszerűség hét ismervének³ eleget tesz” (Beaugrande—Dressler 2000: 23). Emellett a szövegszerűség (szövegség, textualitás stb.) többféle meghatározása és kritériuma ismert. A szemiotikai szövegtan⁴ például a következő fogalmak bevezetését tartja szükségesnek:

A tényálláskonfigurációk összefüggőségével és teljességével kapcsolatban konstringenciáról beszélünk (amely a szövegek lineáris organizációjától független, vertikális (hierarchikus) relációs organizációforma). A szövegmondatláncokkal kapcsolatban különbséget teszünk tényállás-specifikus és nyelvspecifikus összefüggőség és teljesség között (amelyek a szövegek tényállás- és/vagy nyelvspecifikus jólformáltságát biztosítani tudó, horizontális lineáris organizációformák). A nyelvspecifikus összefüggő-

³ A szövegszerűség hét ismervé Beaugrande és Dressler szerint: kohézió, koherencia, szándékolttság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség és intertextualitás (Beaugrande—Dressler 2000).

⁴ A *szemiotikai szövegtan* terminus „szövegtan összetevője azon aspektusok együttesére vonatkozik, amelyek felölelik a szöveg formai, szemantikai és pragmatikai vetületeit.

A *formai* aspektus magában foglalja a fonetikai/grafikai és a szintaktikai sajátosságokat.

A *szemantikai* aspektus egyaránt vonatkozik a nyelvi (fogalmi, nyelvi-logikai, konceptuális) jelentésre és arra az extralingvisztikai (nyelven kívüli) valóságra, amely a szövegben kifejeződik (a valós világ állapotaira és objektumaira [...] éppúgy, mint a fiktívek).

A *pragmatikai* aspektus felöleli mind a nyelvhasználatot, mind pedig azokat a tényezőket, amelyek döntő szerepet játszanak a kommunikációban.

A terminus szemiotikai összetevője azt a tudományt jelöli, amely egyaránt foglalkozik a jelrendszerekkel, valamint tetszőleges komplexitású jelkonfigurációk előállításával és befogadásával [...]” (Vass 2010: 13).

ség és teljesség két hordozó relációjára a konnexitás illetőleg a kohézió szakszavakkal utalok. (Petőfi S. 2004b: 11)

Az 1. táblázatban — az áttekintés kedvéért — összefoglaltuk a szöveg összefüggőségével és teljességével kapcsolatos főbb fogalmakat és kritériumokat.

1. táblázat: A szövegszerűség kritériumai: összefüggőség és teljesség

Vehikulum (Ve)			
Vehikulum-Imágó (VeIm)			
nyelvspecifikus összefüggőség és teljesség			
konnexitás (vö. Formáció, Fo)		grammatikai (formai-szintaktikai) relációk	horizontális (kompozíciós) organizáció
kohézió (vö. Sensus, Se _L) ^v	(pl. korreferencia; szemantikai vagy asszociatív kapcsolat)	nyelvi (lexiko-szemantikai) relációk	
	(pl. aktuális tagolás, tematikus progresszió)	téma-réma (topic-comment stb.) kapcsolatok	
	(tematikai azonosság, pl. tematikus szövegháló, cím, tételmondat, kulcsszó stb.)	makrokompozíciós egységekbe tartozás (globális kohézió)	
		vertikális (kompozíciós) organizáció	
tényállás-specifikus összefüggőség és teljesség			
koherencia (vö. Sensus, Se _R) ⁵	(sorrendiség, pl. térbeliség, időbeliség, ok-okozati viszony stb.)	tartalmi-logikai relációk	horizontális (kompozíciós) organizáció
	(tezausz-szócikkek, kanonikus reprezentációs nyelv használata ^{vi} stb.)	(kognitív / fogalmi) sémákba vagy tudáskeretekbe tartozás	vertikális (kompozíciós) organizáció
	konstringencia	megfelelés a tényeknek	
Relátum-Imágó (ReIm)			
Relátum (Re)			

1.1. A kohézió

A **kohézió** általános értelmezése szerint magában foglalja a szövegfelszín, „a hallott vagy látott szavak” közötti összefüggések, a „grammatikai függések” és a „felszíni függőségek minden fajtáját”. Így értelmezve a kohézió fogalma „igen tág értelmű”, mivel „mindazok a funkciók, amelyek a felszíni elemek közötti viszonyok jelzésére használatosak, beletartoznak a kohézió általunk használt fogalmába.” (Beaugrande—Dressler 2000: 24) A szövegfelszín elemzése során

különválaszthatjuk a szöveggrammatikai és a szövegsemantikai kritériumokat. Ekkor a szövegfelszín grammatikai összefüggéseit a *konnexitás* fogalmával írhatjuk le, amely „egy szöveg mondatainak grammatikai kapcsoltsága” (Szikszainé Nagy 1999: 468); a szövegfelszín elemei közötti szemantikai összefüggéseket pedig a *kohézió* (a fenti, általános értelmezéshez képest szűkebb értelemben használt) fogalmával jelölhetjük, amely ilyen értelemben „a szöveg szemantikai jellegű összefüggése” (uo. 467). Tehát „a *konnexitás* és *kohézió* egyértelmű megkülönböztetésének alapja a formai (szintaktikai) és nyelvi-szemantikai relációk közötti egyértelmű különbségtétel” (Petőfi S. 2004b: 17).

Beszélhetünk *globális*, nagyobb szövegegységek közötti, és *lineáris*, szövegmondatok, ill. több szövegmondatból összetevődő mondatömbök közötti kohézióról azzal összefüggésben, hogy „a jelentésnek a kisebb egységei a mikroszerkezetekben, a nagyobb egységei a makroszerkezetekben jönnek létre” (Szikszainé Nagy 1999: 164). Egy adott szöveget mint „teljes, lezárt nyelvi közlést, a kommunikáció legmagasabb fokú hierarchikus egységét szövegegésznek nevezzük”, amely „a globális kohézió lazulását jelző pontokon” makroszerkezeti egységekre bontható, „amelyekben másfajta, más szintű kohézió jön létre” (uo. 242). Ezek az egységek tovább tagolhatóak „jobbára lineáris kohéziót, azaz grammatikai (esetleg jelentéstani) sajátosságokat érzéztető mikroszerkezeti egységekre” (uo.).

A szemiotikai szövegten a szövegszerkezetnek két megvalósulási módját különíti el: a textúrát és a kompozíciót [...]. A szöveg lineáris szerveződése a *textúra*, amelyet a szövegben meglevő visszatérő elemek együttese alkot, ebből rajzolódik ki a szöveg *grammatikai szerkezete*; a hierarchikus felépítése pedig a *kompozíció*, amely az alacsonyabb fokú szerkezeti egységeknek az egyre magasabb fokúakká szerveződéséből alakul ki, és ebből formálódik a szöveg *vertikális szerkezete*. (Szikszainé Nagy 1999: 243)

Míg a vertikális kompozíciós organizációban a tényállások közötti tényleges vagy feltételezhető kapcsolat (az úgynevezett konstringencia) különféle megnyilvánulási formái játsszák az alapvető szerepet, a horizontális kompozíciós organizációban a szövegmondatok között kimutatható formai kapcsolatok (a *konnexitás*), valamint a lexiko-szemantikaiak (a *kohézió*). (Petőfi S. 2004a: 8)

A globális kohézió alapja „a tematikai egység (azonosság) és az ezt megteremtő sajátos eszközök” (például a tematikus szövegháló, cím, fókusz- vagy tértelmondat, kulcsszó stb.). A szöveg tematikai egysége „a szövegbeli összefüggés szemantikai alapfeltétele”, amelynek lényege az, hogy „a téma a szövegegészben vagy -részben foglalt állítások sorának egészéből szükségképpen következék” (Szikszainé Nagy 1999: 164–165).

A lineáris kohézió „kimutatható a fogalmi kategóriák egymásba épülésének nyomon követésével” (Szikszainé Nagy 1999: 181), amely megvalósulhat például azonos valóságalemlésre utalás (korreferencia), a szavak közti szemantikai kap-

csolat (ún. mezőösszefüggés) vagy asszociatív kapcsolat révén. Korreferenciáról akkor beszélünk, amikor „a szöveg bizonyos elemei azonos valóságra utalnak, azaz teljesen vagy részlegesen megegyezik a referensük” (uo.). Korreferenciális elemeknek pedig azokat a nyelvi elemeket/kifejezéseket nevezzük, „amelyek verbális megjelenési formájukat tekintve különbözőek, de az olvasó/interpretátor meggyőződése szerint a szövegvilág ugyanazon tárgyára/tényére utalnak” (Petőfi S. 1997: 24). Az analitikus szövegvizsgálat szempontjából a korreferencia fogalma azért is jelentős, mert a korreferenciális kapcsolatok formálisan leírhatóak, és ezáltal explicit módon vizsgálhatók a Petőfi S. János által kidolgozott korreferenciális elemzés segítségével.

A horizontális kompozíciós organizáció interpretatív megközelítésekor az egyik fő feladat a *korreferencialitás* megállapítása. (A másik a téma-réma szerkezeté és a tematikus progresszióé [...].)

A korreferencialitás megállapításának feltétele a *konnexitás* és *kohézió* feltárása. (Petőfi S. 2004b: 15–16)

Egyes esetekben a lineáris kohézió egyes formái (a korreferencialitás, a mezőösszefüggés és az asszociatív kapcsolat) bizonyos mértékben átfedik egymást. Ennek megfelelően kohezív-korreferencialitásról beszélhetünk „olyan szövegekkel/szövegrészekkel kapcsolatban”, „amelyekben nem tényleges vagy pronominalis ismétlés által jön létre egy korreferenciális lánc, hanem egymással valamilyen szemantikai-tematikai relációban álló elemek alkalmazása révén” (Petőfi S.—Dobi 2000: 124). Ennek a jelenségnek a leírásához adhat eszközt a kohezív-korreferencialitást megvalósító nyelvi elemek közötti relációk feltárása — például egy tezaurusz szócikkének megkonstruálásával vagy az elemek (például értelmező szótárakban található) értelmezésének, „explicációjának” felhasználásával. Ezek az explicációk az érintett elemek tezaurusz-szócikkének és ezzel összefüggésben „lexikai szómezőjének” (uo. 126–128) és „tematikus hálójának” (uo. 129–130) a létrehozásához is alapul szolgálhatnak.

A korreferencialitás (bizonyos típusú) összetettebb formáival olyan láncokban találkozunk, amelyekben hiponima-hiperonima viszonyban, asszociatív kapcsolatban, halmaz-részhalmaz relációban stb. álló elemek fordulnak elő [...].

Ha az összetettebb korreferencialitás-formáknak ezeket a típusait is interszubjektíven realizálható és ellenőrizhető módon kívánjuk reprezentálni, ahhoz megfelelő eszközöket kell teremteni. Ilyen eszközöknek tartjuk például a *tezaurusz-szócikkeket* [...]. (Petőfi S.—Dobi 2000: 143)

Mivel a tezaurusz-szócikkek „lehetővé teszik a legkülönbözőbb fogalmi relációk explicit reprezentálását”, ezáltal hozzájárulhatnak mind „a kohézió és a konstringencia vizsgálatához”, mind pedig a „tudáskeretek explicit reprezentálá-

sához” (Petőfi S. 2004b: 21). Előbbi azért is fontos, mert egyes „nem egyszerű” esetekben „a kohézió- és konstringenciarelációkat a véglegesség igényével nem lehet egymástól egyértelműen elhatárolni” (uo. 17).

A kohézió egy másik lehetséges megközelítésmódját adja az ún. *stíluskohézió* fogalma, amely egyes szövegtípusok, például irodalmi művek, versek esetében különösen jelentős. A stíluskohézió különböző stíluszinteken megvalósuló, „stilisztikai szintű összefüggés”, amely „a nyelvi jelek stíláriis jellegű kapcsolt-ságát, a stíluseszközök összefonódását eredményezi” (Szikszainé Nagy 1999: 58). A különböző stíluszinteken meghatározott funkcionális stilisztikai eszközök érvényesülnek (vö. Szathmári 2002: 10–12).

Ilyenformán a következő stilisztikai szinteket különíthetjük el:

1. Az akusztikai szint (a hangtani jelenségek és a zeneiség, valamint a verselés szintje).
2. A szó és kifejezőképesség szintje.
3. A szintaktikai szint, vagyis a mondattani eszközök, jelenségek szintje, a mondatépítésben közvetlenül részt vevő alaktani elemekkel együtt.
4. A képi szint.
5. A szöveg szintje (ideértve az alakzatok nagy részét is).
6. A nyelven kívüli (extralingvális) jelenségek szintje. (Szathmári 2002: 10)

Érdemes a fentiek közül külön is kiemelni az ún. *akusztikus kohéziót* (vö. akusztikai szint), amely „a hangzó szöveg fonetikai-prozódiai jellegű egybetartozásán” alapul (Szikszainé Nagy 1999: 59), az ún. *vizuális kohéziót* (vö. extralingvális jelenségek szintje), amely az írott szöveg formai-tipográfiai jellegű egybetartozásán alapul (uo.) és az ún. *intertextuális kohéziót* (vö. a szöveg szintje), amely „a szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalásokon” alapul (uo.). Az intertextuális kohézió különböző formái közül megemlíthetjük

- a tulajdonnevek stilisztikai lehetőségeit (pl. utalás konkrét személyekre, helyekre stb.),
- a vers (tágabb értelemben vett) kontextusát, pl. történelmi és/vagy kulturális háttérét (utalások személyes vagy történelmi eseményekre stb.) és
- az utalásokat, allúziókat más (pl. irodalmi) művekre.

A konkrét személyekre és helyekre, a történelmi és/vagy kulturális háttérre, valamint más irodalmi művekre vonatkozó (nyílt vagy rejtett) utalások túlnyomó többsége csak megfelelő háttértudás mellett érvényesülhet, így ezeknek a tényezőknek a szövegösszefüggés biztosításában játszott szerepe, „szövegszervező ereje” a szöveg *koherenciája* szempontjából jelentős.

Tekintsük át ezek után a szövegség néhány további, pragmatikai szintű ismervét.

A szövegségnek a konnexitás és/vagy kohézió se nem szükséges, se nem elégséges feltétele; egyedüli feltétele a konstringencia és a tényállás-specifikus horizontális organizáció, amely feltételt a koherencia feltételének nevezem. (Petőfi S. 2004b: 11)

1.2. A koherencia és a konstringencia

1.2.1. Koherencia

A **koherencia** „a szövegvilág összetevői, vagyis a szövegfelszín alatt meghúzódó fogalmak és viszonyok” (Beaugrande—Dressler 2000: 25), tényállások összefüggőségét és teljességét fejezi ki. A tényállás-konfiguráció összefüggősége ebben az esetben azt jelenti, hogy

- a különböző tényállások (események, helyzetek stb. leírásai) között meghatározott (tartalmi-logikai) kapcsolatokat tételezünk fel, pl. ok-okozati kapcsolatot, lehetővé tételt, indoko(ltság)ot, célzato(sság)ot, vagy éppen időbeliséget (uo. 26–27), és
- mindez megfelelő következtetések levonásához vezet, amely egyfajta „értelmi folytonosságot” biztosít a szövegnek, amelynek az értelme ezáltal több lesz, „mint a szövegfelszín kifejezéseinek értelme együtt véve”.

Ezeknek a következtetéseknek a levonása olyan tevékenység, „amellyel a szöveg befogadója a saját ismereteit felhasználva a szövegvilágot kikerekíti”, *kiegészíti* a szöveget „korábbról származó valóságismerete”, ill. a „józan ész által diktált ismeretek” felhasználásával (uo. 28, 120–121). Erre azért van szükség, mert „egy szövegnek önmagában semmi értelme, csupán a szövegből származó ismeretek és a szöveg felhasználójának fejében tárolt valóságismeret egymásra hatása révén válik értelmessé” (Petőfi S. Jánost idézi Beaugrande—Dressler 2000: 28). Mindez mutatja, hogy a koherencia pragmatikai szintű, „szövegen kívüli” tényezőket is magába foglaló összefüggés, „amely a nyelvi jelek és jelentésük, illetve a szituáció és a kontextus kapcsolatával teszi koherenssé”, azaz „pragmatikailag összefüggővé” a szöveget, ugyanis a szöveg jelentését „szűkebb értelemben a kontextus, a nyelvi tényező (szövegkörnyezet), tágabban pedig a szituáció (beszédhelyzet), a nem nyelvi tényező befolyásolja, illetve határozza meg” (Szikszainé Nagy 1999: 58, 200–201).

Koherensnek, azaz összefüggőnek tart a befogadó egy szöveget akkor,

- ha jelentést, megfelelő szövegvilágot tud hozzá kapcsolni;
- ha egyezés van az egymást követő szövegmondatok között, azaz meghatározott szövegelemek ismétlődnek;
- ha az alapvető szövegalkotási szabály szerint a mondatok állításai között ellentmondás-mentesség és egymással összeférhetőség mutatható ki.

Inkoherensnek, összefüggéstelennek ítélnék egy „szöveget” akkor,

- ha egyetlen témát sem lehet tulajdonítani neki;
- ha a mondatsor tagjai összeférhetetlenek, ellentmondásosak. (Szikszainé Nagy 1999: 59)

A koherencia feltétele „működési aspektusból” (Lotmant idézi Szikszainé Nagy 1999: 200) az, hogy a szöveget a befogadója kiegészítse „mindazokkal az elemekkel/egységekkel, amelyek fizikailag nincsenek ugyan jelen benne, de a fizikailag jelen lévő elemekből/egységekből levezethetően annak részét képezik; az első esetben textuális vehikulumról beszélünk, míg a másodikban inferenciálisról” (Petőfi S. 2004b: 7). „Az inferenciális vehikulum annyiban különbözik a textuálistól, hogy abban valamennyi tartalmilag releváns összetevő a maga teljességében közvetlen módon jelen van.” (Petőfi S. 2004: 97)

A megértési (értelmezési) folyamat során a szövegben kifejezésre jutó tényállás-konfiguráció *teljessége* arra utal, hogy a szöveg textuális vehikulumának kiegészítése a szöveg befogadójának a világról^{vii} való tudása alapján levont következtetésekkel, a fogalmak közt feltételezhető és eddig (explicit módon) feltáratlan viszonyokkal addig folytatódik, amíg a szöveg értelme világossá nem válik.

A viszonyok azon fogalmak közötti kapcsolatot jelentik, amelyek együtt jelennek meg a szövegvilágban: minden ilyen kapcsolat magán viseli annak a fogalomnak a jelzését, amelyhez kötődik. [...] A viszonyok néha nincsenek explicitté téve a szövegben, vagyis nincsenek közvetlenül aktivizálva felszíni kifejezések révén. Az ember (a szöveg „fogyasztójaként”) annyi viszonyt tesz hozzá az előtte álló szöveghez, amennyi csak szükséges ahhoz, hogy a szöveg értelmes legyen. (Beaugrande—Dressler 2000: 25)

Mindez egyrészt kiemeli a koherens szöveg megkonstruálásának folyamat jellegét, másrészt közvetlen kapcsolatot állapít meg a szöveg koherenciája és értelmessége között (n. b. ezáltal az értelmesség a koherencia *szükséges* feltétele). Teljes összhangban azzal, hogy a koherencia fogalmával a jelenlegi szövegtani/szövegnyelvészeti irányzatok nemcsak „a szövegszerűség egyik kritériumát” jelölik „az értelmi összefüggést megteremtő eszközökre gondolva”, hanem emellett „összefoglaló névként szolgál mindazon kognitív folyamatok jelölésére, amelyek megkönnyítik a szöveg mentális feldolgozását” (Csatár—Haase 2011: 68).

1.2.2. Korrespondancia

A fenti megállapítások kulcsfogalma természetesen az „értelmes”, amit *pusztán* szövegtani-nyelvészeti eszközökkel nem definiálhatunk.^{viii} Kiindulásként elfogadhatjuk, hogy „ha a jelentés egy nyelvi kifejezés (vagy más jel) *képessége* arra, hogy ismeretet ábrázoljon vagy közvetítsen [...], akkor értelemnek (egy kifejezés értelmének) nevezhetjük azt az ismeretet, amelyet egy adott szövegben előforduló kifejezés *valóságosan* (aktuálisan) közvetít” (Beaugrande—Dressler 2000: 120). Ebben a meghatározásban a legfontosabb a szerzők által is kiemelt

valóságosan szó, azaz a nyelvileg ábrázolt vagy közvetített ismeret valóságnak való megfelelése, *korrespondanciája* (és ezzel összefüggésben „igazsága”, tény-szerűsége stb.), amely már átvezet a logika és megismeréstudomány határterületére.

A kérdés részletesebb tárgyalásához először vezessük be a *szövegvilág* fogalmát, amely összekapcsolja a szöveg „mélyszerkezetét” (azaz a szövegfelszín alatt meghúzódó fogalmakat és viszonyokat, a szöveg értelmi szerkezetét kifejező tényállásokat) és a szöveg feldolgozása (megértése) során kialakított mentális modellt vagy képet.

A beszélő(k) a szövegben reprezentálják valamilyen formában a világnak azt a részét, amely nyelvi cselekvésüknek teret és időt ad. A szöveg ezáltal nem „tükrözi” a világot, nem leképezi, hanem reprezentációk összetett rendszerében modellálja, a nyelvi interakcióban részt vevők számára többé-kevésbé hasonló módon. A beszédhelyzet, a szövegbeli kifejtett és bennfoglalt, valamint a tudás által az elmében aktivizált reprezentációk rendszeréből létrehozott modell a szövegvilág, amelyben a szöveg maga és annak egyes elemei értelmezhetővé válnak. A szövegvilág [...] olyan mentális modell, amely a szövegbeli és külső (helyzeti és szociális) információk alapján jön létre, és amely legalább részlegesen azonos a beszélő és a hallgató számára, és közeget ad a szövegértelennek. (Tolcsvai N. 2001: 121)

Jegyezzük meg, hogy a *korrespondancia* és a *szövegvilág*, illetőleg a szemiotikai szövegtan *konstringencia* és *relátum-imágó* terminusai között szoros kapcsolat van (ld. a későbbiekben a 2. táblázatot).

A szövegvilág és a valóság kapcsolatának, megfelelésének kérdése, és ezzel összefüggésben a referencia és reprezentáció fogalma egyike a legjobban kutatott (és vitatott) területeknek. Amiben egyfajta „minimumként” valószínűleg a legtöbb kutató egyetért, az az, hogy „a szövegvilágnak mindig van kapcsolata a valós világgal” (Tolcsvai N. 2001: 122), sőt alighanem a legtöbben még azzal is egyetértenek, hogy — legalábbis egyes szövegek esetében, pl. „a mindennapi társalgásban” — „a szövegvilág (Givón terminusával beszédvilág) és a valós világ nagymértékben fedi egymást” (uo.). Innentől azonban több irányzat létezik:

A klasszikus, azaz a szűk értelemben vett kognitív felfogás egyik visszatérő problémája a beillesztés a való világba Ezt szokták a gépies idiómában az illesztés, az interface kérdésének nevezni. A szociális és a perceptuális illesztéssel kezdeni kell valamit. A megismerés szűk felfogása szerint a kognitív szemlélet tulajdonképpen arra terjed ki, amit a hagyományos emberek „gondolkodásnak” neveznének. A megismerés nagyvonalú, tág szemléletében azonban, amely elsősorban biológiai és pszichológiai felfogás, a reprezentáció keletkezésére is ki kell térnünk: a megismerés vizsgálatahoz tartozik minden, ami a bemenet és a kimenet között van. Ebben a tág szemléletben a megismerésbe (kognícióba) beletartozik az észlelés problémája is, ahogyan

egyáltalán létrehozzuk, és Hernád István (1996) kifejezésével lehorgonyozzuk a reprezentációkat. (Pléh 1998: 19)

A gondolkodás és a nyelv kapcsolata, „a nyelv mint reprezentációs eszköz doktrínája” (Pléh 1998: 122), ha lehet, még vitatottabb kérdés. Azonban ha egy rövid időre eltekintünk az elméleti problémáktól, alighanem nyugodtan elfogadhatjuk Karl Popper értékelését, hogy „nyelvünk messze nem tökéletes, de meglepően jó. Meglepően hatékony”, „folyamatosan fejlődik”, és „elképesztően jó a valóság leírására”. A leírás teljességét illetően ugyan lehetnek kételyeink (itt Popper Gödel tételére utal), de nem valószínű, hogy „bárki azt mondaná, hogy a nyelvvel az egész valóság átjárható. De bármely adott mélységen túl át tud hatolni.” (Popper 1998: 114)

Az, hogy a nyelv segítségével képesek vagyunk tényállások leírására, evidens. Kevésbé az, hogy ezek a szimbolikus leírások milyen kapcsolatban vannak azzal a valósággal, amit leírnak. A korrespondanciaelmélet éppen ezzel a kérdéssel foglalkozik, ti. azzal, „hogyan érthetjük meg a nyelv és a tények közti megfelelést” (uo.). A Tarski által kidolgozott korrespondanciaelmélet lényegét Karl Popper már idézett könyvében a következőképpen foglalja össze:

Tarski elméletének első lépése, hogy állítások — tehát nyelvi entitások — igazságáról beszél. Ha nyelvi entitások igazságáról beszélünk, akkor nyelvi entitásokról beszélünk. Bármely ilyen, a Tarskiéhoz hasonló elméletben úgy kell beszélnünk a nyelvi objektumokról, mint az asztalokról és székekről. Ez az első, amit világosan meg kell értenünk. Azt a nyelvet, amelyen a nyelvi objektumokról beszélünk, „metanyelvnek” nevezzük. [...] A nyelvet, amelyről beszélünk, „tárgnyelvnek”, amelyen beszélünk, „metanyelvnek” nevezzük. (Popper 1998: 115)

Tarski a következőt mondja: az igazság a tényeknek való megfelelés: de ha meg akarjuk magyarázni a tényeknek való megfelelést, akkor egy olyan nyelven kell beszélnünk, amelyben beszélhetünk (a) nyelvi entitásokról, mint például az állítások, és (b) tényekről. Csak akkor reménykedhetünk abban, hogy a tényeknek való megfelelést megmagyarázhatjuk, ha egy olyan nyelvet használunk, amelyben *mind* az állításokról, *mind* a tényekről tudunk beszélni. (uo. 116)

Ez bonyolult volt, de minden ezutáni már triviális. Tarski nagyon egyszerűen a következőt mondja: az az állítás, hogy, idézőjel kezdődik — most az állításról beszélek — „A hó fehér”, idézőjel bezárva, akkor és csak akkor felel meg a tényeknek, ha a hó fehér. Ebben az egyetlen, ami fontos: az az állítás, hogy „A hó fehér” — itt az állításról beszélek — akkor és csak akkor felel meg a tényeknek, ha a hó fehér — itt a tényekről beszélek. (uo. 117)

Korábban láttuk, hogy a szöveg koherenciája annak a megértési vagy értelmezési folyamatnak a során dől el, amelyben a szöveget megpróbáljuk kiegészíteni úgy, hogy az általa ábrázolt vagy közvetített ismeret „értelmes” legyen, azaz megfeleljen a valóságról bennünk kialakított mentális képnek. A korres-

pondanciaelmélet alapján az a döntés, hogy egy szöveg mikor lesz „értelmes”, minimálisan feltételezi azt a képességet, hogy a nyelvről (esetünkben a szövegről) és a valóságnak („tényeknek”) való megfelelésről metanyelvi szinten is képesek legyünk beszélni és/vagy gondolkodni. (A képesség meglétét illetően valószínűleg nincs jelentősége annak, hogy a döntésünk tudatos vagy intuitív.) Ez két fontos következménnyel jár:

- egyrészt szükséges, hogy a szövegek vizsgálatakor a metanyelvi szintű tényállásokat meg tudjuk különböztetni a tárgynyelvi tényállásoktól (a kommunikációelméletben ez jól ismert, pl. Jakobson modelljében explicit módon szerepel az ún. metanyelvi funkció);
- másrészt fel kell tételeznünk, hogy rendelkezünk egy olyan, a valóságot *általában* reprezentáló mentális modellel (ez az ún. „való világ” modell^{ix}), amely tartalmazza — egyebek közt — azokat a tényállásokat (pl. ténymegállapítások és ezekre vonatkozó általános megállapítások, „szabályok” formájában), amelyek alapján dönthetünk egy állítás igazságtartalmáról.

1.2.3. Sémák, TOP és MOP

Mivel egy általános valóságmodell elvileg bármilyen helyzet leírásakor használható, magas absztrakciós szinten kell szerveződnie. Az agy — észleléssel és más magas szintű kognitív tevékenységeivel kapcsolatos — „központi kognitív struktúrájának jelölésére nincs jobb szó, mint Bartlett *sémája*” (Neisser 1984: 60), amely „olyan konstrukció, amelynek lényege az *általánosítás*” (Kónya 2007: 334). Az ún. kognitív vagy fogalmi séma elnevezés mellett többé-kevésbé hasonló jelentésben használatosak a *tudáskeret* és *forгатókönyv* terminusok is.^x

Ha a sémákat a mentális tudattartalmak alapvető szervezési eszközének tekintjük, a sémák (és a sémákat mint egységbezárt vagy osztott adatszerkezeteket kezelő mentális mechanizmusok, legyenek akár algoritmikusan leírható szekvenciális eljárások, akár neurális hálózatokban párhuzamosan terjedő aktivációk) határozzák meg a különböző tudattartalmak tárolását és visszakeresését — az emlékezést. Azonban az emlékezés folyamata alapvetően különbözik az információs rendszerek szokványos (kereső)kérdés-válasz folyamatától, mivel „az emlékezet konstruktív/rekonstruktív természetű”, ami „tételesen azt jelenti, hogy az emlékezés során az eseményeknek nem egyszerű megismétlése (reprodukciója) történik — ehelyett újraalkotása (rekonstrukciója) valósul meg” (Kónya 2007: 332).

F.C. Barlett [...] meggyőzően igazolja az *emlékezés alkotó természetét*, és ennek magyarázatára törekszik. [...] Első lépésben a megfigyelhető, leírható jelenségeket foglalja törvénybe: ezeknek a történeteknek a felidőzésében tetten érhető *racionalizáció*

(ésszerűsítés) és *konvencionalizáció* (hagyományoknak való megfeleltetés). Ezt követi a megalkotott törvények elméleti általánosítása: az emlékezet alkotó, *konstruktív* természetének felismerése. Végül pedig az emlékezet alkotó munkájának magyarázata: a *séma* fogalmának bevezetése. (Kónya 2007: 330–331)

Az emlékezeti rekonstrukciót magyarázza a *séma*, amelynek alapvető jelentése az összegzett, általánosított tapasztalat. A sémának az emlékezés alkotó munkájában való megnyilvánulása ad magyarázatot arra, hogy miként vagyunk képesek korábbi hasonló tapasztalataink alapján valamiféle megnyugtató, biztos jelentést találni a szövegben. (Kónya 2007: 332)

A szövegek feldolgozása, a megértési (értelmezési) folyamat és az emlékezés lényegében ugyanazokat a kognitív mechanizmusokat használják, „a megértést is sémaaktiválásból és -betöltésből álló »konstruktív« folyamatnak képzeljük el” (Pléh 1986: 40). Ezek hátterében a sémák által magas szinten szervezett tudás felhasználása és folyamatos bővítése áll. Rumelhart meghatározása szerint „a sémaelmélet alapvetően a tudás reprezentációjára vonatkozik. A sémák a tudás szerveződött egységei”, „az emlékezetben tárolt általános fogalmakat reprezentáló adatstruktúrák”, „szervezett tudáscsomagok, amelyek magukban rejtik azt is, hogy a tudást hogyan kell felhasználni” (Kónya 2007: 336).

A tudás felhasználásának (egyik) központi kérdése az egyes eseményekre vonatkozó tudás átvitelének (transzferálásának) módja más helyzetekre. Roger Schank „véleménye szerint az események között úgy valósulhat meg az átmenet, hogy ezek egyazon általánosabb emlékezeti struktúrához kapcsolódnak. A transzferprobléma megoldását Schank az emlékezeti struktúrák különféle absztrakciós szintjeinek bevezetésében látta” (Kónya 2007: 339). A Schank által a tudás szerveződésének leírására használt két alapvető fogalom a *TOP* és a *MOP*.^{xi} A magas absztrakciós szinten megvalósuló „emlékeztetés, az emlékszerveződés és az általánosítás kulcsa, hogy olyan új struktúrákat vagyunk képesek kialakítani, amelyek absztrakt eseménykombinációkat hoznak létre” (Schank 2004: 150). Ezeket a struktúrákat nevezi Schank *tematikusan szerveződő csomagoknak* (TOP), amelyek „a dinamikusan szerveződő emlékezet legáltalánosabb emlékezeti struktúrái”. Felépítésüket illetően feltételezhető, hogy olyan, „az események általánosításán alapuló történetanalógiákat” tartalmaznak, „amelyek a témára vonatkozóan szervezik és értelmezik a történeteket” (Kónya 2007: 342). Itt érdemes megjegyezni, hogy a fenti idézet nem véletlenül beszél *történetekről*, ugyanis a történet „a szövegemlékezet kutatásának leghagyományosabb anyaga” (Pléh 1986: 20). A megközelítés általánosságát jelzi, hogy „a szövegek e kitüntetett típusa, a történet mindenféle eseményekre való emlékezés mintájává válik”, a sematizáció „történetek esetében jelenik meg a legvilágosabban”, és emellett „a történet alapjában véve a való élet modellje, amikor emberi hősök társas céljairól és ezek eléréséről szól” (uo. 27–28).

A TOP-oknak az alábbi képességeinket köszönhetjük:

1. észünkbe jut egy eset, amely megvilágítja a lényegét;
2. a megfelelő pillanatban előjövünk egy közmondással [...];
3. egy régi történetet új formában is felismerünk;
4. észrevesszük a látszólag összeegyeztethetetlen események kapcsolatát, és levonjuk a megfelelő következtetéseket;
5. *tudjuk*, hogy mi fog történni egy adott helyzetben, mert *felismerjük* a hozzá vezető lépéseket;
6. megtanulunk valamit egy helyzetben, majd ezt a tudást egy másikban is kamatoztatjuk;
7. bejósoljuk az új helyzet kimenetelét, és
8. értelmezzük a történeteket. (Schank 2004: 150–151)

A TOP-ok az absztrakció egészen magas szintjét képviselik, funkciójuk egy adott történet (esemény, helyzet stb.) alapján a megfelelő, alacsonyabb absztrakciós szintű struktúrák, az ún. MOP-ok visszakeresése, amelyek azután lehetővé teszik a történet dinamikus felépítését, egyfajta tudati rekonstrukcióját. A TOP-ok ilyen értelemben inkább statikus jellegűek, a működésük pillanatában rendelkezésre álló adatstruktúrákon alapulnak (amelyek a megértési folyamatban az új információk függvényében természetesen folyamatosan „frissülnek”). A TOP-nak mint magas absztrakciós szinten működő sémának ez a „statikus” (vagy ha úgy tetszik, „lemerevített”) jellege, bár a fogalmat Schank alapvetően a mesterséges intelligencia (ill. a későbbiekben az oktatás) kérdésköre felől közelítette meg, igen figyelemreméltó módon összhangban van azzal az — emlékezetkutatásból származó — sémafogalommal, amelynek működésmódját illetően elmondható, hogy

- ez „a genezisében dinamikus, de működésében inkább statikus, egy adott történetből a modell »megtalálását« hangsúlyozó kép átvezet a sémafogalom kivonatszerű értelmezéséhez”,
- a sémát „eredeti dinamikus töltése helyett mint a szövegből kivont »vázat« értelmezzük”,
- „a sémának ez az interpretációja a konstruktív helyett egy kivonatolási (absztrakciós) emlékezetfelfogásba illeszkedik” (Pléh 1986: 14).

A fentiek egyik lehetséges következménye az az — empirikusan már vizsgálható — hipotézis, miszerint a TOP-ok szerveződésében egyfajta „vázlatszerűség” meghatározó szerepet játszik — ennek alternatívája az „epizódyszerű” (epizodikus) szerveződés (vö. Pléh 1986: 45), amely a MOP-ok karakterisztikus jellemzője. Egyébként az előadások lényegét vázlatokban lejegyző vagy otthon a tankönyvekből tanuló hallgatók,^{xii} a szövegek tartalmát tárgyszavak segítségével feltáró könyvtárosok, vagy akár a szövegeket kulcsszavak alapján pl. a Google-

ban visszakereső felhasználók valószínűleg a tudás magas szintű szerveződésének pont ezekkel a sajátosságaival szembesülnek nap mint nap.

A *memóriaszerveződési csomag* (MOP) fogalmának megértéséhez talán a legfontosabb az, hogy ez „megfelel az általános értelemben használt *séma* fogalomnak, de azt szerkezetileg jelenetekre (epizódokra, esetleg „töredékekre”) bontja. A »*memóriaszerveződési csomag*« gyakorta együtt járó jelenetekből (a helyzetek leírásaiból) tevődik össze, amelyeket *közös célok* tartanak egybe” (Kónya 2007: 342), a „cél” fogalmat a lehető legáltalánosabban értve (pl. történetek esetében „elvárás” értelemben). A jelenetek „különálló egységek” (uo.), amelyek általános esetben „különböző emlékezeti struktúrákban tárolódnak” (Schank 2004: 124), és „emlékeket tartalmaznak” (uo. 126). „A jelenetek olyan általános struktúrák, amelyek az adott tevékenység végrehajtásának módját és helyszínét írják le” (uo.), és a MOP által vezérelt felidézési folyamatban, egy adott fizikai helyzetben megvalósuló eseménysor reprodukciójakor és/vagy rekonstrukciójakor helyzetfüggővé válnak.

A történet egy része — pl. a sokszor feldolgozott részek — pontosan, szinte fizikai kódjuknak megfelelően reprezentálódik. Ezek felidézése Kintsch nyomán a feldolgozási nyomok reprodukciójának tekinthető. A megértésből származó, elvont szemantikai kódznak megfelelő nyomok alapozzák meg viszont a felidezés során a rekonstrukciót [...] (Pléh 1986: 40).

Maga a szövegfelidezés is aktív folyamat azonban. A felidézést végző személy újra hozzáfér sémáihoz [...], újból történetet produkál. A megőrzött nyomok alapján „betölti” a lyukakat, újra koherenciát teremt s így tovább [...] (uo.)

A továbbiakban MOP-ok helyett, amikor nem okoz félreértést, egyszerűen sémákról beszélünk, és csak akkor használjuk a memóriaszerveződési csomag vagy MOP terminust, ha hangsúlyozni akarjuk a szövegek epizodikus (ti. jelenetek, összefüggő „makrokompozíciós” egységek alapján történő) szerveződését. Másrészt tárgyalásunkban a megértési folyamat kerül előtérbe, amely — sematikus szerveződést és emlékezeti rekonstrukciót feltételezve — meg kell, hogy előzze az emlékezési/felidézési folyamatot. Számunkra a megértési folyamat legfontosabb eleme az, hogy a szöveg feldolgozása során — annak eredményeképpen — kialakul bennünk egy *mentális kép* (vagy ha a szöveg összetettségét hangsúlyozni akarjuk, *mentális modell*). A szemiotikai szövegtan erre a mentális képre használja a relátum-imágó fogalmát.

1.2.4. Konstringencia

A koherencia pragmatikai jellegét mutatja, hogy a „fizikailag” rendelkezésre álló szöveg (textuális vehikulum) kiegészítésekor alapvető szerepet játszik a valóság adott, és jellegéből fakadóan összefüggő és teljes szegmenséről („frag-

mentumáról” vagy „konstringens világdarabjáról”, vö. Petőfi S. 2004: 103) kialakított mentális kép vagy modell, az ún. *relátum-imágó* (ReIm). Normális mentális működés esetén bízvást feltételezhetjük, hogy a mentális kép megkonstruálásakor az elme „művelettartó módon” leképezi a valóságdarab inherens összefüggőségét és teljességét, vagyis a kialakított mentális modell, a relátum-imágó reprezentációi szintén összefüggő és teljes rendszert alkotnak. Ennek analógiájára beszélhetünk a szövegvilág tényállásainak és a mentális modellben (a relátum-imágóban) reprezentált tényeknek a megfeleléséről is, az ún. **konstringenciáról**. A szöveget pedig a mentális modell alapján kiegészíthetjük a benne (ti. a textuális vehikulumban) nem szereplő konstringens tényállásokkal, megkonstruálva az összefüggő és teljes (azaz koherens) inferenciális vehikulumot, és ezáltal a szövegvilágot.

[...] a szövegösszefüggést (a szövegkoherenciát) alapvetően a konstringenciarelációk biztosítják, azokat pedig arra a világdarabra vonatkozó tudásunk alapján értelmezzük, amelyre feltételezésünk szerint az interpretálandó vehikulum utal. E tudáselemek egy része úgynevezett fogalmi sémákba rendeződik, amelyek prototipikus részét az interpretálandó vehikulumoktól függetlenül birtokoljuk. (Petőfi S. 2004b: 18)

Egy szöveget akkor tartunk konstringensnek, ha ismerjük azokat a tudáselemeket, amelyeket a szöveg által kifejezett tényálláshoz tartozónak gondolunk. E tudáselemek egy része független az adott kontextustól, másik része a kontextusfüggő interpretáció során aktivizálódik. A kontextustól független, azaz prototipikusnak tartható elemek közül a statikus jelentésűek tudáskeretet, a dinamikus jelentésűek pedig forgatókönyvet alkotnak. (Dobi—Kuki 2004: 123)

A megismeréstudomány egyik alapvető, és jelenleg nyitott kérdése, hogy a valóság mentális képét alkotó tudattartalmak, és ezen belül a különböző tudásfajták — amelyek közül számunkra különösen fontos a nyelvi szintű tudás (amelynek egy része a feltételezések szerint egy ún. „mentális lexikonban” tárolódik^{xiii}) és az összetettebb, „szövegszintű” tudástartalmakat leíró háttértudás — a tényleges (számítógéppel is kezelhető) adatszerkezet szintjén hogyan szerveződnek. Mindamellet ha elfogadjuk azt a hipotézist, hogy a feldolgozott (koherenssé alakított) és ezáltal értelmesnek tekintett szövegek *szerves részeivé válnak* a háttértudásnak, valamint hogy a mentális modellben tárolt szövegek alapvető szerveződési módja vagy elve egy sémához való illeszkedés, a háttértudást reprezentáló modellnek tartalmaznia kell a különböző, eltárolt szövegek között olyan kapcsolatokat, amelyek a szövegeket sémává szervezik. A szöveg feldolgozási, „megmunkálási” folyamata során

- az értelmezett szöveg a sémában tárolt tudástartalom alapján új tartalommal telítődik, míg
- a feldolgozott szöveg fokozatosan beépül a szövegnek megfelelő séma vagy sémák kapcsolatrendszerébe.

A szövegek megértésében tehát a sémák központi szerepet játszanak. Ennek megfelelően ha nem találunk egy alkalmas sémát, a megértési folyamat komoly akadályokba ütközik, de „amint megfelelő sémát javaslunk, a legtöbb embernek nem okoz nehézséget a szöveg megértése” (Kónya 2007: 333). A megfelelő séma megkeresése, „a megértésre tett erőfeszítés kényszere olyankor a leginkább szembetűnő, amikor a helyzet rosszul érthető. Ekkor olyan feltevésekkel is élünk a dolgok természetére és azok kapcsolatára vonatkozóan, amelyekről egyébként a mondatok nem informálnak” (uo. 332).

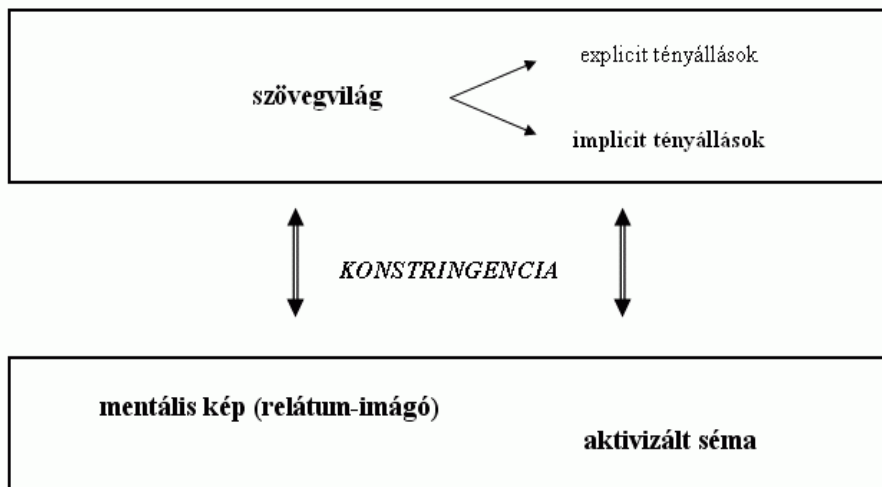
A koherenciát lehetővé tevő kiegészítések, amelyeket „a mondatok és történetek megértése érdekében a személy hozzáad a szöveghez” (Kónya 2007: 332), feltételezik, hogy előbb — de legalábbis a szöveg megértésével párhuzamosan — kialakuljon bennünk a szöveg mentális képe (a relátum-imágó). A fentiek értelmében viszont ennek a feltétele egy séma aktivizálása, és ezután történhet meg a megfelelő mentális kép megkonstruálása a szövegben rendelkezésre álló információk alapján. Ebben a megközelítésben a megfelelő séma és a szöveg közötti kapcsolatok — amelyek révén a séma beépül a szövegbe és a szöveg beépül a sémába — a szöveg koherenciája szempontjából alapvető fontosságúak lesznek (szemléletesen kifejezve a séma ún. „koherenciaszervező” tulajdonsággal rendelkezik). A szövegnek *egy séma alapján történő értelmezhetősége* (amely az ún. értelmi jelentés lényegi eleme, vö. Petőfi S. 2004: 103) pedig az értelmesség, és ezáltal a koherencia szükséges — de nem elégséges — feltételének tekinthető.

Mivel a szöveg mentális képe és a szöveg megértéséhez szükséges séma (vagy sémák) az előzőek értelmében nem választhatóak szét, érdemes a *konstringencia* fogalmát általánosítani úgy, hogy a konstringencia általános fogalma

- a mentális modellben (relátum-imágóban) reprezentált tényeknek való megfelelést
- és a megértéshez szükséges sémához való illeszkedést is magában foglalja.

A fenti (általános) értelmezés alapján felvázolhatjuk a konstringencia kapcsolatrendszerét az eddig használt fogalmakkal (1. ábra).

1. ábra: A konstringencia kapcsolatrendszere

Az ábra kifejezi, hogy a *konstringencia* a szövegvilág tényállásainak megfelelése a kialakított mentális képnek és az aktivizált sémának, és ez az egyik legfontosabb forrása a koherens szöveg kialakítását célzó kiegészítéseknek (az „implicit tényállások” explicitté tevésének, ha úgy tetszik). Emiatt mind a mentális kép, mind a séma koherenciaszervező tulajdonsággal rendelkezik. A mentális kép esetében, mivel a mentális reprezentáció kérdésköre jelenleg még nem tisztázott, elsősorban a szöveg alkotójának és/vagy befogadójának intuitív (mentális) készségeire hivatkozhatunk, a (fogalmi) sémák mezoszintű^{xiv} koherenciaszervező szerepe ezzel szemben az alábbiakban foglalható össze:

1. A *fogalmi séma* a tudás összetett elrendezése, amely több-kevesebb állandósággal tárolódik az elmében (az aktiválások^{xv} módosíthatnak rajta) [...],
2. a fogalmi séma ennek következtében nem elsősorban nyelvi formában reprezentálódik, bár a fogalmi séma *analóg kapcsolatban állhat önmaga nyelvi reprezentációjával*,
3. a *fogalmi séma* nyelvi reprezentációja általában nem teljes;
4. ezért a *fogalmi séma* mezoszintű szövegbeli jelenléte egy fokozati skála mentén a puszta bennfoglalástól, az egyszerű említéstől a megnevezés és részletes kifejtés együttes megjelenéséig terjedhet.
5. A *fogalmi séma* a szövegben szerkezetként és műveletként működik: a megnevezéskor a szövegalkotás vagy szövegértés során a fogalmi séma jelentésszerkezete aktiválódik (kerül a munkaemlékezetbe), majd további feldolgozó műveletek során jut kapcsolatba a szövegrész többi összetevőjével [...] A szövegrész értelemszerkezetének mint elméleti reprezentációnak a felismert fogalmi séma már aktualizált egységként lesz a része. Tehát a fogalmi séma nem teljesen kész és merev szerkezetként „épül be” a szövegbe, hanem a szövegalkotó és a szöveg, ill. a szövegmegértő és a szöveg

közötti folyamatos feldolgozó műveletek során [...] hozza létre az aktuális szövegértelmet (ill. annak egy részét). A fogalmi séma „behálózta” a szöveg(rész)t, de általában nem azonos annak értelmi szerkezetével [...].

6. Mindezt lehetséges, hogy a *fogalmi sémák különböző kifejtésben jelennek meg*, egy is uralhatja a szöveg(rész)t, de több is megjelenhet „egyszerre” [...], összetett szövegértelmet létrehozva.

7. [...] a *fogalmi séma szövegbeli érvényesülése igen sokféle módon valósulhat meg*, úgy is, hogy a séma megnevezése és a kifejtő rész közé következtetés, bennfoglalás, előfeltevés kerül.

8. Mezoszinten a *szöveg(rész) témája és a fogalmi séma (sémák) különböző fokban fedik egymást*. A fogalmi séma és kifejtett/bennfoglalt részei és a szövegrész egyéb összetevői között további fontos koherenciateremtő kapcsolatok állnak fenn.

9. A fogalmi sémát megnevező, összefoglalóan reprezentáló főnév vagy főnévi csoport [...] egyúttal mindig az adott mezoszintű szövegegység legfontosabb szövegfókusa. Ezért nevezhető *tematikus főnévnek*. Nagyjából kijelöli a mezoszintű szövegegység határait [...] (Tolcsvai N. 2001: 279–280)

A globális kohézió tárgyalásakor utaltunk arra, hogy a szövegek szemantikai összefüggőségét alapvetően a szöveg tematikai egysége (azonossága) biztosítja, és főként ez határozza meg

- a szövegszerkezet (szövegstruktúra) és ezen belül főként „a globális összefüggést mutató makrostruktúra” kialakítását, amely „a szöveg tartalmi lényegét adó gondolati váz” (Szikszainé Nagy 1999: 243),
- és ennek megfelelően a különböző, de hasonló témájú szövegek kognitív (fogalmi) sémába szerveződését (vö. a fogalmi sémák koherenciaszervező szerepéről fentebb adott felsorolással, különösen a 8. és 9. pontokkal).

Ilyen értelemben a sémákat úgy is elképzelhetjük, mint a szövegek makrostruktúrája „felett” álló, és a különböző szövegekkel hierarchikus kapcsolatban álló további szintet, mivel a szuperstruktúra terminus már foglalt (a különböző absztrakt szövegtípusokra, vö. Szikszainé Nagy 1999: 243), alighanem a legalkalmasabb a „hiperszint” vagy „hiperstruktúra” elnevezés lenne. Ez a megközelítésmód egyébként összhangban áll azzal, hogy „a kompozicionális organizáció elemzésében a fogalmi sémák központi szerepet játszanak” (Petőfi S. 2004a: 8). Mindamellet a hiperstruktúra elnevezés természetesen metafora, amely azon az (intuitíven egyébként teljesen elfogadható) hipotézisen alapul, hogy a sémák alapvetően hierarchikus szerveződésűek (vagy legalábbis hierarchikus szerveződést is tartalmaznak), legalábbis a megismerés szimbolikus leírásának szintjén.

Foglaljuk össze az általunk eddig használt fontosabb fogalmakat a szövegekre és mentális reprezentációjukra:

2. táblázat: Szövegek és mentális reprezentációjuk (I)

„valóság” tények	mentális reprezentációk	szerveződés módja	szövegek tényállások
világ	„való világ” modell	(vázlatszerűen szerveződő) sémák TOP	az „összes” szöveg „mélyszerkezete” diskurzusvilág ^{xvi}
konstringens világdarab világfragmentum relátum (Re)	mentális modell/kép relátum-imágó (ReIm)	(epizodikusan szerveződő) sémák vagy forgatókönyvek MOP	egyes (konkrét) szövegek „mélyszerkezete” szövegvilág
korrespondencia			
	konstringencia		

Érdeemes leszögezni, hogy jelenleg még nyitott kérdés, hogy a mentális modell(ek) szintjén a reprezentáció verbális, analóg, vagy mindkettő; továbbá hogy (a magas szintű kognitív funkciók szintjén) szimbolikus és „egységbezárt” vagy elosztott reprezentáció valósul meg, vagy esetleg mindkettő.

1.3. A szöveg szerkezete és a szövegköziség

Induljunk ki abból, hogy „a szöveg strukturális sajátossága: tagoltsága, összetevőinek egymásutánisága (linearitása) és egymásra épülése (hierarchiája). Ezek együtt teremtik meg globalitását” (Szikszainé Nagy 1999: 244). A szöveg makro-, mezo- és mikroszerkezeti szintű összetevőinek lineáris (horizontális) organizációjára a *megszerkesztettség* terminust, hierarchikus (vertikális) organizációjára pedig a *beszerkesztettség* terminust használhatjuk. Utóbbi szemléletesen fejezi ki, hogy „az önmagában is megszerkesztett” szövegegységek „a nagyobb egységbe való beszerkesztettségük folytán hierarchikusan épülnek egymásra az elemi egységtől fölfelé haladva”, azaz mindegyik szövegegység be van szerkesztve „a felette álló szövegszerkezeti egységbe” (uo.).

A Petőfi S. János által kidolgozott, a szöveg vertikális kompozíciós organizációját ábrázoló ún. ágrajz, amely

- egyrészt a szövegmondatok mint elsőfokú makrokompozíciós egységek elrendezésével, felbontásával, valamint a tartalmi-logikai kapcsolatokat kifejező kötőelemek ábrázolásával jut el a szöveg elemi tényállásainak (kommunikációs egységeinek) megfelelő mikrokompozíciós egységekig,
- másrészt a szövegmondatokból megkonstruálja a magasabb fokú makrokompozíciós egységeket,

szemléletesen mutatja a szöveg vertikális organizációjának hierarchikus szerkezetét, amely „a vehikulum azonosítható minimális egységeiből kiindulva ér el a szövegvehikulumhoz mint maximális organizációs egységhez” (Petőfi S. 2004: 98).

A szöveg alapvető makroszerkezeti egységei „az antik retorikák elnevezései szerint” (Szikszainé Nagy 1999: 255) a bevezetés, tárgyalás és befejezés. Ezek terjedelme (esetleg megléte), további felbontása, részletes kifejtése és szükség esetén kiegészítése további egységekkel már az adott szövegtípustól függ. Például tipikus szövegstruktúra lehet (egy szakkönyvben, értekezésben, szakdolgozatban stb.) a tárgyalás különböző fejezetekre osztása, a fejezetek alfejezetekre bontása stb., amíg eljutunk az egyes bekezdésekig (és az ezeket alkotó további mezo- és mikroszerkezeti egységekig). Emellett feltétlenül meg kell említenünk a szöveg globális szervezettségét formálisan is biztosító egységeket, például (a fenti szövegtípusoknál maradva) a címlapot, tartalomjegyzéket, jegyzeteket, szerzői indexet, tárgymutatót és irodalomjegyzéket. Utóbbi már túllép az adott szövegen, és a felhasznált irodalom feltüntetésével a szövegek közötti kapcsolatok, a szövegköziség szükségességét jelzi.

A tartalom kifejtése azonban alapvetően lineáris, mivel „a linearitás adja a szöveg legalapvetőbb jellemzőjét, azt, hogy a szövegszerkezet mindig egyenes vonalban bomlik ki” (Szikszainé Nagy 1999: 244). Ennek egy lehetséges megvalósulása az, amikor a mondandó lényege „egyetlen fókuszmondatra” épül, az ezt kifejtő mondatok pedig „a szövegösszetartó erő következtében láncszerűen kapcsolódnak” össze (uo. 243). De ezenkívül lehetséges „folytonos – nem folytonos (megszakításos, szakadékos, tört vagy fragmentált), egyenletes – nem egyenletes (vissza-visszatérő, cikkcakkos), elágazó – nem elágazó, ívelő – nem ívelő, bővülő – szűkülő, növekvő – csökkenő, kötött – nem kötött stb.” szerkezet, ill. témakifejtés is (Szabó Zoltán, idézi Szikszainé Nagy 1999: 244). Emellett „a linearitással szemben többféle szerkesztési mód is állhat: hierarchikus, körkörös, csigavonalszerű, sugaras, láncszerű, spirálszerű stb.” (uo.). Ezzel eljutottunk a *nemlineáris szövegszerkesztési elv*hez, amelynek (egyik) alapvető eszköze az (explicit vagy implicit) utalás és ennek különféle formái. Egy utalás vonatkozhat (a szövegen belül) egy másik szövegegységre, és vonatkozhat egy másik szövegre is; ez utóbbi ismét a szövegköziség (intertextualitás) szükségességét jelzi, de látni fogjuk, hogy egyes szövegtípusok (pl. lexikonok) esetén a szövegen belüli utalások egy részét is szövegközi kapcsolatoknak (az ún. radiális kohézió eseteinek) tekinthetjük.

A szöveg horizontális organizációjának vizsgálatára kidolgozott szövegteni/szövegnyelvészeti eszközök közül feltétlenül említést érdemel a szöveg korreferenciális elemzése és az ún. tematikus (szöveg)háló létrehozása (amely a szöveg nominális korreferenciaindexeinek az előfordulását jeleníti meg az egyes szövegmondatokban). Izgalmas kérdés, hogy ezek az eszközök mennyiben segítik a horizontális organizáció szempontjából ugyancsak lényeges téma-réma szerkezet, ill. tematikus progresszió feltárását. Két korábbi tanulmányunkban kísérletet tettünk annak bemutatására, hogy a korreferenciális elemzés kiválóan al-

kalmas mind egy szöveg téma-réma viszonyainak a feltárására, mind a tematikus progresszió vizsgálatára (Boda—Porkoláb 2002, 2003).

Emellett a szöveg „horizontális kompozíciós organizációjának értelmezéséhez elemezni kell a linearizálás lehetőségeit a vertikális organizáció valamennyi hierarchiaszintjén” (Petőfi S. 2004: 164), valamint (különösen versszövegek esetében) a szöveg prozódiai struktúráját. Míg a korreferenciális elemzés alapvetően a szöveg ún. *referenciális jelentésének* a vizsgálatához kapcsolódik, a linearitással kapcsolatos elemzések a szöveg ún. *kommunikatív jelentése* szempontjából lényegesesek, mivel a kommunikatív jelentés „egyrészt az alapegységek (egyszerű szövegmondatok) összetevőinek adott belső elrendezésétől és prozódijától, másrészt az adott belső elrendezésű és prozódijú alapegységek (egyszerű szövegmondatok) lineáris sorrendjétől függ” (uo. 104).

Korábban már utaltunk a szövegszerkezet és a szövegköziség kapcsolatára. A szövegek közötti összefüggés (talán a legegyszerűbb szövegeket leszámítva) a szövegek vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül, ilyen (általános^{xvii}) értelemben az **intertextualitás** a szövegszerűség egyik alapvető kritériuma. „A szövegszerűség hetedik ismérve az intertextualitás nevet viseli, és azokra a tényezőkre vonatkozik, amelyek valamely szöveg felhasználását egy vagy több olyan szöveg ismeretétől teszik függővé, amellyel a befogadó korábban találkozott.” (Beaugrande—Dressler 2000: 34) Emellett bizonyos szövegeken (szövegkomplexumokon) belüli utalások is a szövegköziség kérdéskörébe sorolhatóak.

A szövegek között érvényesülő összefüggés szemantikai jellegű, és **radiális vagy intertextuális kohézió** révén teremthető meg:

- a szövegkomplexumon belüli szövegegységek közötti tartalmi kapcsolatrendszer a **radiális** szövegösszefüggés,
- a szövegek közötti, asszociatív úton keletkező összeköttetés [az] **intertextuális** szövegösszefüggés. [...]

A radiális kohézió jellegzetesen a lexikonok, az egynyelvű szótárak, fogalomtárak — mint szövegkomplexumok — szócikkei között létesülő tartalmi-logikai kapcsolat, hiszen ezekben a szövegtípusokban „sugárszerű” összefüggés rajzolódik ki az azonos fogalomkörbe tartozó **relatív önállóságú szövegek**: szócikkek között. (Szikszainé Nagy 1999: 329)

A szövegek közötti kapcsolatok sajátos fajtáját alkotják a párbeszédek, és fordítások esetében az egymásnak megfeleltethető forrás- és célnyelvi szövegek (vö. Szikszainé Nagy 1999: 330). Bár ezeket a szövegfajtákat vagy -típusokat is az intertextualitás kérdéskörébe szokás sorolni, a (szűkebb értelemben vett) intertextuális kohézió esetében a különböző szövegek közti asszociatív kapcsolatok alapja a „nyílt vagy rejtett utalás” (uo.). A továbbiakban — összhangban a fenti meghatározással — az intertextualitásnak ezt a szűkebb értelmét használjuk.

Az intertextualitás szoros kapcsolatban áll a kohézióval, mivel a szövegközi kapcsolatok jelzése elsődlegesen a szövegfelszínen valósul meg, a vehikulumba ágyazott explicit vagy implicit utalások (hivatkozások) vagy célzások (allúziók) formájában. Különböző szövegek esetében azonban a hivatkozott szöveg legtöbbször csak formálisan kapcsolódik a hivatkozó szöveghez. A hivatkozó és hivatkozott szöveg *együttesen* csak akkor válik koherenssé, ha a befogadóban megtörténik *mindkét szöveg feldolgozása*, és ezzel párhuzamosan az egyik (többnyire az utalt) szöveg „áttétele” a másik szöveg kontextusába.^{xviii} Az áttétel a megértési vagy értelmezési folyamat része, amely feltételezi egy (vagy esetleg több) kognitív (vagy fogalmi) séma aktivizálását, amelyek mint a háttértudást magas szinten egységbe szervező komplex mentális eszközök magukban kell, hogy foglalják a különböző, de tartalmilag-tematikailag hasonló szövegek tudástartalmát.

A megértési (vagy értelmezési) folyamat várható eredménye az lesz, hogy a hivatkozó szöveg („intertextus”) tartalmilag „gazdagabbá válik”, és „mivel az átvett szöveg sokszor átalakítja, elnyeli az eredeti szöveget, szövegek kölcsönhatása történik meg” (Szikszainé Nagy 1999: 331). Nem véletlen, hogy az intertextualitás egyik legjellemzőbb felhasználási területe az irodalom és ezzel összefüggésben az irodalomelmélet és -tudomány.

Genette (1996) tipológiája alapján a szövegköziség („transztextualitás”) több — egész pontosan öt — formáját is megkülönböztethetjük.

[...] a poétika tárgya a transztextualitás, azaz a szöveg textuális transzcendenciája, amit egyszer nagyjából úgy határoztam meg, hogy „mindaz, ami a szöveget nyilvánvaló vagy rejtett kapcsolatba hozza más szövegekkel”. (Genette 1996: 82)

Az *intertextualitásról*, amelyet „egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként” határozhatunk meg (Genette 1996: 83), korábban már volt szó.

A *paratextualitás* fogalma egyrészt a szöveg makroszerkezeti egységeinek (cím, alcím stb.) a kapcsolatrendszerét írja le, és ilyen értelemben kiemeli *a szöveg szerkezete és a szövegköziség közötti lényegi kapcsolatot*. A fogalom azonban ennél általánosabb, mivel magában foglalja az alábbi szerkezeti elemeket: „cím, alcím, belső címek; előszók, utószók, bevezetők, előjáró beszédek stb.; lapszéli, lapalji, hátsó jegyzetek; mottók; illusztrációk; mellékelt szórólap, címszalag, borító és számos más járulékos jel, saját kezűleg vagy mások által bejegyezve, melyek a szövegnek egy (változó) környezetet teremtenek” (Genette 1996: 84). Még tovább tágul a fogalom által felölelt jelenségek köre, ha figyelembe vesszük, hogy „a piszkozatok, a különféle vázlatok és tervek »előszövegei« ugyancsak paratextusként funkcionálhatnak” (uo. 84). Itt azonban érdemes megjegyeznünk, hogy az előszövegek egyes részeit (pl. amelyek a végleges szövegben megváltoztak, ill. kimaradtak) leginkább metaszinten szokás a szöveghez

kapcsolni (pl. műelemzésekben vagy kommentárokbán), ilyen értelemben az előszövegeket legalább ennyi joggal kapcsolhatnánk a metatextualitáshoz is. Ez egyébként igen érdekes és gondolatébresztő kapcsolatot teremt a filológia és a szövegköziség (valamint annak különböző formái) között.

A *metatextualitás* fogalma egy szöveg és a szövegre vonatkozó, „metatextuális” szövegek (pl. kommentárok, kritikák, műelemzések stb.) kapcsolatrendszerét fejezi ki — ilyen értelemben a fogalom használata a (nevezzük így) metaszövegekre vonatkozó szövegközi kapcsolatokat mintegy „leválasztja” az intertextualitás fogalmáról. A metaszövegeknek a kulturális tudás szerveződésében játszott központi szerepe miatt a fogalom elméleti és gyakorlati jelentőségét valószínűleg aligha lehet túlbecsülni.

Az *architextualitás* fogalma „a legabsztraktabb és legimplicitebb” (uo. 85), mivel a szövegnek egy adott műfajba vagy szövegtípusba való besorolását jelenti, azaz a szöveg típusa (műfaja) és a szövegköziség között tételez fel igencsak szoros kapcsolatot. Az vitathatatlan, hogy „a műfaj ismerete — mint tudjuk — nagy mértékben meghatározza és irányítja az olvasó »elvárási horizontját«, s így a mű fogadtatását” (uo. 86), ez Genette szerint úgy kapcsolódik a szövegköziség fogalmához, hogy a szöveg a címben vagy „a cím alatt” „egy tisztán rendszerbéli hovatartozásra utaló paratextuális jelzést ad” (uo. 85), pl. „költemények”, „versek”, „halotti beszéd” (Szikszainé Nagy 1999: 535) stb. A gondolat érdekes: eszerint minden olyan elméleti (esetünkben szövegtani) fogalom, amelynek közvetlen hatása van a szöveg befogadójára, a szövegköziség keretében (is) tárgyalható, mert — az elméleti reflexiókon keresztül — van szövegszerű reprezentációja, és ez a befogadóban (pl. egy sajátos olvasási-befogadási mechanizmus révén, hogy ezt átalakításnak / transzformációnak nevezzük vagy másnak, az rajtunk múlik) hozzákapcsolódik az éppen értelmezett szöveghez. Ennek a helyességét most aligha fogjuk eldönteni. Az azonban biztosnak tűnik, hogy ha a fogalom használatát a szövegek produkciójára is kiterjesztjük, komoly gyakorlati vonatkozásai lehetnek (mint például tudományos cikkek vagy szakdolgozatok retorikai struktúrájának vizsgálata és modellezése, vö. Károly 2011).

A szövegprodukción (mint transzformáció) és a műfaji sajátosságok (mint a transzformáció kerete) összekötésével az *imitáció* területére jutunk, amelyet Genette az Odüsszeia–Aeneis kapcsolatot általánosítva a következőképpen határoz meg:

Az imitáció is kétségkívül egy transzformáció, de egy összetettebb eljárás, mivel [...] egy műfaji (nevezzük epikusnak) kompetencia-modell előzetes felállítását teszi szükségessé, mely az Odüsszeia (és esetleg néhány más mű) egyedi performanciájából került kivonásra, s amely végtelen számú mimetikus performancia létrehozására képes. Ez a modell tehát az imitált és az imitáló szöveg között egy nélkülözhetetlen állomást és közvetítőt alkot, mellyel egy egyszerű vagy közvetlen transzformáció esetében nem találkozhatunk. (Genette 1996: 87)

Ezzel csupán az a probléma, hogy az imitációt Genette az alább tárgyalt hypertextualitáshoz sorolja. Persze ő is látja a problémát: „a műfaji architextualitás — történelmileg — csaknem mindig imitáció útján alakul ki (Vergilius imitálja Homéroszt [...]), tehát hypertextualitással” (Genette 1996: 88). Erre később még röviden visszatérünk.

Lássuk végezetül a *hypertextualitás* fogalmát (a Genette-i értelmezésben meghagyjuk az eredeti helyesírást). Ez egy szövegből további szöveg vagy szövegek létrehozását jelenti, a szöveg átalakításával vagy transzformációjával (Genette legfontosabb példaként az *Odüsszeia* és az *Ulysses* kapcsolatát hozza fel).

Szándékosan halasztottam el a transztexualitás negyedik típusának megemlítését, ugyanis éppen ez az, sőt kizárólag ez az a típus, amely a továbbiakban bennünket érdekel. Ez az tehát, amelyet mostantól hypertextualitásnak keresztelek. Ide sorolok minden olyan kapcsolatot, amely egy B szöveget (ezt hypertextusnak fogom nevezni) egy korábbi A szöveghez fűz (ez utóbbit pedig — természetesen — hypotextusnak nevezem), melyre nem kommentárként fonódik rá. (Genette 1996: 86)

Genette a hypertextualitást lényegében „egyéb” szövegek közötti kapcsolatként definiálja (vö. „minden olyan kapcsolatot...”). Ez azért érdekes, mert így formálisan az intertextualitástól, a paratextualitástól és az architextualitástól nem különbözteti meg, csak a metatextualitástól (vö. „nem kommentárként...”). A legfontosabb példa a hypertextualitásra az *Odüsszeia* „egyszerű vagy közvetlen” transzformációja, amely az *Ulysses*hez vezet. A transzformáció „lényege, hogy az *Odüsszeia* cselekményét a XX. századi Dublinba helyezi át” (Genette 1996: 87). Ebben a kulcsszó valószínűleg a „cselekmény”, amely (több ponton) közös, de legalábbis hasonló a hypertextuális kapcsolatban álló két szöveg között. További példák:

Egy művész nemegyszer **témát, motívumot** stb. merít elődjétől, mint ahogy tette ezt Shakespeare, amikor az ún. Ős-Hamletet használta fel a Hamlet megírásakor. Brechtre egyenesen jellemző volt, hogy kölcsönözte témáit. (Szikszainé Nagy 1999: 348)

A **Biblia számos történetét** feldolgozták a szépirodalomban. Babits a *Jónás könyve* című művében átvette a bibliai Jónás históriáját [...] (uo. 349)

A *cselekmény, téma, motívum* stb. átvétele mint egyfajta definíciós kritérium üdítően konkrét, és mint ilyen, a gyakorlatban is valószínűleg problémamentesen használható. Ezzel szemben a műfaji, stiláris stb. sajátosságok átvétele, imitációja (akár komolyan, akár szatirikusan, akár paródiaként) már nem ennyire problémamentes, mivel egyes esetekben — az *Aeneis* és az *Odüsszeia* esetét maga Genette említi — a hypertextualitás nehezen választható el az architextualitástól, amely éppen a „műfaji, műnemi vonatkozás jelöltségére épül” (Szikszainé Nagy 1999: 353). A probléma legegyszerűbb megoldása természetesen az

lenne, ha az imitációt az architextualitáshoz sorolnánk. Genette azonban nem így járt el, és ezt tanulmánya második szakaszában még egyszer világosan rögzíti:

Hypertextusnak hívok tehát minden olyan szöveget, amely egy korábbi szövegből egy egyszerű transzformációval (ezentűl röviden csak *transzformáció*t mondunk) vagy közvetett transzformációval (ezentűl: *imitáció*) jött létre.^{xix} (Genette 1996: 88)

Foglaljuk össze a szövegközi kapcsolatok legfontosabb típusait:

3. táblázat: A szövegközi kapcsolatok legfontosabb típusai

szövegközi kapcsolat		példák
típusa	leírása	
<i>radialitás</i>	a szövegkomplexumon belüli szövegegységek közötti tartalmi kapcsolatrendszer	lexikon szócikkek
<i>intertextualitás</i>	a szövegek közötti, asszociatív úton keletkező összeköttetés	idézetek; (a szövegbe beépülő) vendégszövegek; utalások, célzások (allúziók)
<i>intertextualitás vagy paratextualitás</i>		mottók; illusztrációk
<i>paratextualitás</i>	a szöveg makroszerkezeti egységeinek a kapcsolatrendszere	cím, alcím, belső címek; tartalomjegyzék; tartalmi ismertető, referátum, „absztrakt”; előszók, utószók, bevezetők, előljáró beszédek, mellékletek stb.; mellékelt szórólap, címszalag, borító
<i>paratextualitás vagy metatextualitás</i>		lapszáli, lapalji, hátsó jegyzetek; járulékos jelek, saját kezűleg vagy mások által bejegyezve
<i>metatextualitás</i>	egy szöveg és a rá vonatkozó, „metatextuális” szövegek kapcsolatrendszeré	kommentárok, kritikák, műelemzések
<i>architextualitás</i>	egy adott műfajba vagy szövegtípusba való besorolás	adott műfajba sorolás (pl. regény, költemény); adott szövegtípusba sorolás (pl. szakszöveg, lexikon szócikk, újságcikk, ételrecept)
<i>architextualitás vagy hypertextualitás</i>		műfaji, stiláris stb. sajátságok átvétele, imitációja (akár komolyan, akár szatirikusan, akár paródiaként)
<i>hypertextualitás</i>	egy szövegből további szöveg vagy szövegek létrehozását jelenti, a szöveg átalakításával vagy transzformációjával	cselekmény, téma átvétele, történetek feldolgozása (pl. bibliai történetek)
<i>hypertextualitás vagy intertextualitás</i>		motívum(ok) átvétele
<i>hypertextualitás vagy paratextualitás / metatextualitás</i>		piszkozatok, különféle vázlatok és tervek „előszövegei” (pl. Ős-Átokföldje)

1.4. A szövegszerűség felhasználó-központú kritériumai

Ezek után tekintsük át röviden a szövegösszefüggést biztosító további tényezőket. A fentiekén kívül (konnexió és kohézió; koherencia és konstringencia;

szövegszerkezet, szövegköziség és intertextualitás) a szövegszerűség kritériumai között szokás megemlíteni a szándékoltságot, az elfogadhatóságot, a hírértéket és a helyzetszerűséget. Ezek a fogalmak szorosan kötődnek ahhoz a kommunikációs szituációhoz, amelyben a szöveg mint kommunikátum megjelenik. Az (alapvetően szintaktika-központú, de rendkívül kidolgozott) XML-világból kölcsönzött terminológiával fogalmazva: a szövegnek nemcsak jólformálnak kell lennie (amire korábban már utaltunk), hanem — esetünkben a kommunikációban részt vevő felhasználók megítélése szempontjából — *érvényesnek* is.

A kohézió és a koherencia **szöveg**-központú fogalmak, amelyek a szöveg anyagára irányuló műveleteket jelölnek. Ezen kívül **felhasználó**-központú fogalmakra is szükségünk van, amelyek a szövegek révén történő kommunikációra általában vonatkoznak, a szövegek létrehozóinak és befogadóinak az oldaláról egyaránt. (Beaugrande—Dressler 2000: 29)

A *szándékoltság* „a szöveg létrehozójának arra az igyekezetére vonatkozik, hogy a létrehozott közlés kohézióval rendelkező és koherens szöveget alkosson, amely teljesíteni képes a létrehozójának szándékait, vagyis például ismereteket tudjon közvetíteni, vagy pedig egy tervben meghatározott célt tudjon elérni” (Beaugrande—Dressler 2000: 29). Ezzel szemben az *elfogadhatóság* „a szöveg befogadójának hozzáállására vonatkozik”, „amelynek révén a befogadott közlés kohézióval rendelkező és koherens szöveget alkot, amely a befogadó számára valamilyen használhatóságot vagy relevanciát mutat, pl. ismeretek megszerzését szolgálja, vagy valamely terv végrehajtásában együttműködést tesz lehetővé” (uo. 30).

A *hírérték* „arra vonatkozik, hogy a szövegben előforduló közlés mennyire várt vagy váratlan, illetve ismert vagy ismeretlen” (Beaugrande—Dressler 2000: 32). A magas hírértékkel rendelkező közlések lényegretörőek, sok (jórészt ismeretlen vagy újszerű) információt tartalmaznak. A *helyzetszerűség* pedig „azokat a tényezőket érinti, amelyek egy szöveget relevánssá tesznek az adott helyzethez képest” (uo. 33). A helyzetszerűség megállapításának kiindulópontja tehát az „adott helyzet” (szituáció), amely mind a kommunikációs szituációt (pl. a résztvevők jellemzését és céljait, viszonyukat és társadalmi státusukat, egymásra vonatkozó „kölcsonös tudásukat”, a szöveg kódolásának módját stb.), mind a szöveg tartalmi (referenciális) keretét meghatározza (ti. amiről „szól” a szöveg). A helyzetet egy *általános modell* írja le, és „a helyzetben rendelkezésre álló tapasztalatok beépülnek a modellbe a »való világ« szerveződéséről meglévő ismeretek és elvárások mellé” (Beaugrande—Dressler 2000: 211). A szöveg tartalmi, referenciális vonatkozásainak megértéséhez, mint arról a koherencia biztosításának kapcsán már szó volt, szükséges egy megfelelő *séma* kiválasztása; ennek használatát azonban jelentősen befolyásolják a kommunikációs szituációra vonatkozó metaszintű ismeretek (pl. a szituáció követésére, ill. kezelésére vonatko-

zó általános tapasztalatok, „tárgyalási stratégiák”), amelyek általános keretet szolgáltattak az adott szöveg előállításához és feldolgozásához.

A helyzetben adott tapasztalatoktól való eltérés azonban bizonyos szövegtípusoknál megengedett, mégpedig a **drámai** szövegek esetében. Az **irodalmi** szövegek egyik alosztályaként a drámai szövegeknek megvan az az előjoguk, hogy a tárgyak és események *más* szerveződését mutassák [...]. A drámaszövegek rendszerint korai szakaszukban adnak valamilyen „magyarázatot” (expoziációt), amely megadja a szükséges áttétel fajtáját és mértékét. (Beaugrande—Dressler 2000: 216)

Tehát a helyzetszerűség kritériumának teljesüléséhez szükséges „általános modell” egyaránt tartalmaz egy, a szöveg referenciális vonatkozásainak megértéséhez szükséges sémát és ennek a sémának a használatához szükséges egyfajta „használati útmutatót”, amely a séma „szociális illesztését” valósítja meg (azaz a résztvevők egymásra vonatkozó „kölcsonös tudásának”, a kommunikáció során alkalmazott tárgyalási stratégiáknak, az alkalmazott nyelvi kód vagy regiszter sajátosságainak stb. figyelembevételét). Ezt az általános modellt (mint referenciális és metaszintű információkat egyaránt tartalmazó és használó komplex sémát) nevezzük a továbbiakban *paradigmának*.

A paradigma tehát magában foglal egy, a szöveg megértéséhez (értelmezéséhez) szükséges sémát, amely a szöveg koherenciája szempontjából alapvető jelentőségű; emellett azonban olyan metaszintű információkat is tartalmaz, amelyek jelentősen befolyásolhatják a séma alkalmazását.

Egészítsük ki a társas világ hatásának figyelembevételét leíró elemekkel a (szövegek és mentális reprezentációjuk leírására használt fontosabb fogalmakat tartalmazó) 2. táblázatot:

4. táblázat: Szövegek és mentális reprezentációjuk (II)

„valóság” tények	mentális reprezentációk	szerveződés módja	szövegek tényállások
társas (szociális) világ kommunikációs helyzet/szituáció	„szociális illesztés” (kölcsonös tudás, tárgyalási stratégia, nyelvi kód stb.)	paradigma	„expoziáció” (előszó, prolóógus stb.)
világ	„való világ” modell	(vázlatszerűen szerveződő) sémák TOP	az „összes” szöveg „mélyszerkezete” diskurzusvilág
konstringens világdarab világfragmentum relátum (Re)	mentális modell/kép relátum-imágó (ReIm)	(epizodikusan szerveződő) sémák vagy forgatókönyvek MOP	egyes (konkrét) szövegek „mélyszerkezete” szövegvilág
korrespondencia			
konstringencia			

Az ebben a szakaszban röviden áttekintett kritériumok sok vonatkozásban kapcsolódnak a kommunikációelmélet és határterületeinek különböző modelljeihez, például a kommunikáció expresszív, informatív vagy referenciális, konatív, metanyelvi és kritikai funkcióihoz (vö. Bühler, Popper, Jakobson stb.), Grice „maximáihoz” vagy az illukúciós – lokúciós – perlokúciós beszédaktusokhoz (Austin, Searle). Mivel azonban jelen tanulmány középpontjában a hiperszövegek szövegközpontú megközelítése áll (azaz a hiperszövegek összefüggőségével és teljességével kapcsolatos kérdések), a fenti — felhasználó-központú, főleg a kommunikációs szituációhoz kötődő — kritériumok, és a mögöttük álló modellek részletes tárgyalásával most nem foglalkozunk.

Irodalomjegyzék

- Bárczi Ildikó 2009. A hipertextualitás mint a késő középkori prédikációs hagyomány működésének leírása. In: Kelemen Pál et al. (szerk.): *Filológia – interpretáció – médiatörténet*. Budapest: Ráció K. 361–374.
- Barthes, Roland 2001. *A szöveg öröme*. Budapest: Osiris K. (Osiris Könyvtár. Irodalomtörténet.)
- Beaugrande, Robert de—Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina K.
- Beaugrande, Robert-Alain de—Dressler, Wolfgang 2002. *Introduction to Text Linguistics*. (Digitally reformatted.)
http://beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm (2012-07-02)
- Boda I. Károly—Porkoláb Judit 2002. Téma-réma kapcsolatok vizsgálata egy kiválasztott versszövegben korreferenciaelemzés segítségével. In: Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Officina Textologica* 7. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: téma-réma szerkezet. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 93–112.
- Boda I. Károly—Bodáné Porkoláb Judit 2003. A tematikus progresszió vizsgálata kiválasztott szövegekben korreferencia-elemzés segítségével. In: Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Officina Textologica* 9. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: tematikus progresszió. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 45–58.
- Boda István Károly—Porkoláb Judit 2011. Koherens hiperszöveg kialakításának lehetőségei. In: Iványi Zs.—Pethő G. (szerk.): *A szaván fogott gondolat. Ünnepi könyv Kocsány Piroska tiszteletére. II. kötet*. Debrecen: Printart-Press K. 78–96.
- Brighton, Henry—Selina, Howard 2004. *Mesterséges intelligencia másképp*. Budapest: Edge.
- Csatár Péter—Haase Zsófia 2011. Koherencia és kohézió – Reflexiók e két fogalom értelmezésére a német nyelvű szakirodalom alapján. In: Dobi Edit

- (szerk.): A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára. *Officina Textologica* 16. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó. 57–80.
- Dobi Edit 2000. A koreferenciaelemzés kérdésének rendszernyelvészeti megközelítése szemiotikai textológiai keretben. In: Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.) *Officina Textologica* 4. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 81–123.
- Dobi Edit—Kuki Ákos 2004. A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben. (A formalizálás lehetőségei.) In: Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.) *Officina Textologica* 10. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 84–109.
- Dobi Edit 2002. Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai-textológiai keretben. *Officina Textologica* 8. Debrecen: Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.) 2000. Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. *Officina Textologica* 4.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. Helikon 1996. évf. 1–2. sz. Intertextualitás. 82–90.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris K.
- Harrington, Michael 2002. Cognitive Perspectives on Second Language Acquisition. In: Kaplan, Robert B. (ed.): *The Oxford Handbook of Applied Linguistics*. Oxford University Press, 2002. 124–140.
- Jefferson, Ann 1999. Strukturizmus és posztstrukturizmus. In: Jefferson, A.—Robey, D. (szerk.) *Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Összehasonlító áttekintés*. Budapest: Osiris K. 105–138.
- Károly Krisztina 2011. Az angol tudományos diskurzus retorikai szerkezete. Tudományos cikkek és egyetemi szakdolgozatok összehasonlító elemzése. In: Károly Krisztina: *Szöveg, koherencia, kohézió. Szövegtipológiai és retorikai tanulmányok*. Budapest: Tinta K. 157–169.
- Kónya Anikó 2007. Sémaelméletek és az emlékek fogalmi kategorizációja. In: Csépe Valéria—Győri Miklós—Ragó Anett (szerk.): *Általános pszichológia*. 2. kötet. Tanulás – emlékezés – tudás. Budapest: Osiris K. 330–347.
- Landow, George P.: Hypertextuális Derrida, posztstrukturista Nelson? (ford. Ivacs Ágnes). In: George P. Landow 1992. *Hypertext and Critical Theory*. Chapter One: Hypertextual Derrida, Poststructuralist Nelson? Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
<http://www.artpool.hu/hypermedia/landow.html> (2012-06-08)
- Landow, George P. 2006. *Hypertext 3.0. Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mező Ferenc 2004. *A tanulás stratégiája*. Debrecen: Pedellus Novitas Kft.
- Neisser, Ulric 1984. *Megismerés és valóság*. Budapest: Gondolat.

- Petőfi S. János 1997. Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. *Officina Textologica* 1. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Petőfi S. János—Dobi Edit 2000. Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai-textológiai koreferenciaelemzésben. In: Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.): Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. *Officina Textologica* 4. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 124–149.
- Petőfi S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe. Budapest: Akadémiai K.
- Petőfi S. János 2004a. Előszó. In: Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.) *Officina Textologica* 10. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 7–10.
- Petőfi S. János (2004b): A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. In: Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.) *Officina Textologica* 10. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 11–22.
- Petőfi S. János 2007. Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegtani kutatásban. In: Petőfi S. János—Békési Imre—Vass László (szerk.) *Szemiotikai szövegtan* 18. Szeged: JGYF Kiadó. 15–131.
- Petőfi S. János—Dobi Edit 2000. Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai-textológiai koreferenciaelemzésben. In: Dobi Edit—Petőfi S. János (szerk.) *Officina Textologica* 4. 124–149.
- Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.): A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák. *Officina Textologica* 10. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Pléh Csaba 1986. A történetyszerkezet és az emlékezeti sémák. Budapest: Akadémiai K.
- Pléh Csaba 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest: TypoTex K. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/cog/tart.htm> (2012-06-11)
- Popper, Karl R. 1998. *Test és elme. Az interakció védelmében*. Budapest: TypoTex K.
- Porkoláb Judit—Boda István Károly 2005. Alakzatok hipertextuális szövegekben. *Az alakzatok világa* 15. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ricoeur, Paul 1999. Mi a szöveg? In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris K. 9–33.
- Schank, Roger C. 2004. *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Budapest: Vince K.
- Smolensky, Paul 1996. A konnekcionizmus helyes kezeléséről. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány. Láthatatlan Kollégium*. Budapest: Osiris K. 87–135.

- Szathmári István 2002. A stílselemzés elmélete és gyakorlata. *Kodolányi füzetek* 16. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris K.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Vass László 2010. *Szemiotikai szövegtani alapismeretek*. Alkalmazott Nyelvészeti Mesterfüzetek 02. Szeged: Szegedi Egyetemi K., Juhász Gyula Felsőoktatási K.

Jegyzetek

ⁱ Manapság a korszerű IT lehetővé teszi, hogy „szinte bármilyen kérdésből kiindulva néhány óra (vagy ha a Neten talált nyomtatott dokumentumokat is be akarjuk szerezni, néhány nap) alatt a feldolgozatlan — és egy idő után feldolgozhatatlan — adatok egy egész tárházát, »virtuális könyvtárát« gyűjtsük egybe. Az informatika, könyvtár- és információtudomány, tanulás- és kutatómódszertan, újabban a tudásmenedzsment stb. minden ígéretes és gondolatébresztő próbálkozása (katalógusok, »cédulák«, teauruszok, osztályozási rendszerek, ontológiák, tudástérképek stb.) ellenére a probléma messze nincs megoldva, és a legtöbb, amit elmondhatunk, hogy minden újabb próbálkozással egy izgalmas és valószínűleg az adott területen egyre hatékonyabb, de egyedi megoldással lettünk gazdagabbak. Eco szavaival élve évezredek óta folyik a »tökéletes nyelv« keresése, és ez alighanem még sokáig így is lesz.” (Boda–Porkoláb 2011: 78)

ⁱⁱ A megszokott, immár „hagyományosnak” tekinthető keresési felülettel rendelkező adatbázisok esetében tipikus az, hogy a keresőkérdéseket tárgyszavak és and/or típusú logikai operátorok segítségével fogalmazzuk meg (például a könyvtári vagy internetes keresőfelületek többsége ehhez hasonló felületet nyújt). Ilyen keresések esetében jól ismert tapasztalat, hogy a keresés pontossága és teljessége kb. fordított arányban áll egymással — azaz minél jobban szűkítünk egy témát, annál pontosabb lesz a keresés (csökken a számunkra felesleges információ, „zaj”), de annál valószínűbb, hogy bizonyos, számunkra releváns információt nem kapunk meg.

ⁱⁱⁱ A hipertext valószínűleg legismertebb meghatározása még az 1960-as évekből (sic!) származik. „A hypertext alatt — fejti ki Nelson, — nem-folyamatos [non-sequential] írást értek — olyan szöveget, mely elágazik, és választási lehetőséget kínál az olvasónak, mely leginkább egy interaktív képernyőn olvasható. Általában kapcsoló elemekkel [links] összekötött szövegdarabok soraként képzelik el, melyek különböző útvonalakat biztosítanak az olvasónak” (Theodor H. Nelson: *Literary Machines*, 0/2; idézi Landow 1992 és 2006: 3). Mindez nagyon tanulságos (és kijózanító) lehet azok számára, akik a hipertext és a HTML (World Wide Web stb.) fogalmakat a modern információs technológia sikere — talán nem túlzás, diadalútja — fényében tulajdonképpen azonosítják.

^{iv} „A BibliaTéka CD-ROM a bibliatudomány elektronikus könyvtára: 13 bibliafordítás, 4 bibliamagyarázat, 3 bibliai lexikon teljes anyaga.”
(<http://www.arcanum.hu/kiadvanyaink/CD/?id=BT>, 2012-06-19)

^v Bár a továbbiakban nem használjuk őket, a táblázatban szerepeltettük a Se_L és Se_R fogalmakat is, vállalva annak a kockázatát, hogy ezek jelentését a táblázat csak közelítőleg (és szükségképpen pontatlanul) tudja visszaadni. Petőfi S. János a következőképpen határozza meg a kétféle sensus-t:

„A vehikulum szemantikai megformáltsága két nézőpontból vizsgálendő/vizsgálható. Annak a nyelvnek a nézőpontjából, amelynek elemeiből a szöveg felépül (nevezzük ezt *nyelvspecifikus megformáltságnak*), és annak — a szövegben feltehetően kifejezésre jutó — világdarabnak a nézőpontjából, amit a nyelvspecifikus szemantikai megformáltság jelez/sejtet (nevezzük ezt *relátumspecifikus megformáltságnak*). A nyelvspecifikus szemantikai megformáltság értelmezéséhez annak összefüggőségét és teljességét vizsgáljuk. Az összefüggőség megjelölésére itt a 'kohézió' szakszót használjuk, és különbséget teszünk texturális és kompozíciós kohézió, valamint texturális és kompozíciós teljesség között.” (Petőfi S. 2004: 40–41) Ezzel kapcsolatban fontos terminológiai változás, hogy „míg korábban az egyik organizációtípus-párként kompozicionális vs. texturális organizációról beszéltem, ma ennek a párnak a megjelölésére a vertikális / hierarchikus kompozicionális organizáció vs. horizontális / lineáris kompozicionális organizáció szakkifejezéseket használok, minthogy mindkét típus a kompozicionális organizáció típusa” (Petőfi S. 2007: 70).

A $Sensus_L$ „a vehikulum *nyelvspecifikus* szemantikai architektónikájá”-t (uo. 41) jelenti, és az előzőek értelmében szoros kapcsolatban áll a kohézió különböző típusaival.

A $Sensus_R$ „a vehikulum *relátumspecifikus* szemantikai architektónikájá”-t (uo. 51) jelenti. „A vehikulum relátumspecifikus szemantikai architektónikájának megalkotásakor annak a világfragmentumnak ('világdarabnak') a megalkotásáról van szó, amely a szövegben az interpretátor feltételezése szerint kifejezésre jut” (uo.).

„A szövegkoherenciáról a szakirodalomban az utóbbi időben a következő — többé-kevésbé elfogadott — felfogás alakult ki: Egy szöveg koherenciájáról beszélve voltaképpen egy relátum (re)konstruált mentális képére utalunk. Ha az interpretátor az interpretálandó szöveghez hozzá tud rendelni egy olyan sensust, amely számára lehetővé teszi egy interpretációként elfogadható mentális kép (re)konstruálását, ez a szöveg számára — a relátum (re)konstruált mentális képére vonatkozóan — koherensnek minősül” (uo. 57). Amennyiben a szövegkoherencia fenti meghatározásában szereplő sensus-t $Sensus_R$ -ként azonosítjuk, egyértelművé válik a két fogalom kapcsolata.

Ha a koherenciának a fenti *általános jelentését* vesszük alapul, akkor a koherencia és a $Sensus_R$ „hatóköre” függőlegesen lefelé tolódik egészen a „megfelelés a tényeknek” cella soráig. Ezt a táblázatban a koherencia és relátumspecifikus sensus, valamint a konstingencia celláit elválasztó vonal törlésével jeleztük. Erre azért is szükség volt, mivel „[a] koherencia értelmezésének érdekében vezettem be a *konstringencia* / *konstringens* kategóriapárt, amelyet egy komplex jelben (egy szövegben) feltételezhetően kifejezésre jutó valószínű vagy képzelte világdarab összefüggőségének és teljességének a megjelölésére alkalmazok.” (Petőfi S. 2007: 68)

^{vi} Egy szemiotikai objektum és az interpretátor interpretációfolyamatban alkalmazott tudás- / feltételezés- / elvárásrendszere interakciójában „az úgynevezett *generikus* és az úgynevezett *egyéni tudás* egymástól elválaszthatatlan egységben kerül alkalmazásra. Számomra az alapkérdés az interakció eredményének explicit reprezentálása. Ezt úgy vélem megvalósíthatónak, hogy a 'megformáltság'-központú nyelvészet mind *rendszernyelv*-

szeti, mind *szövegnyelvészeti* ágában szükségesnek tartom egy (általam *'tezaursztikus'*-nak nevezett) *szótárkomponens* létrehozását / alkalmazását. A rendszernyelvészet tezaursztikus szótára a konvencionálisnak tartható *generikus* tudást kell, hogy rendszerbe foglalja, a szövegnyelvészeté az éppen interpretálandó szöveggel kapcsolatba hozható szöveg- és interpretátor-specifikusat, azaz mindkét szempontból az *egénit*. Mindkét szótár formai és tartalmi felépítése azonos, a rendszernyelvészet szótára a szövegspecifikus szótárak létrehozásánál a *'vonatkoztatási alap'* funkcióját tölti be.” (Petőfi S. 2007: 73)

„A szótári *'szócikk'* mindkét tezaursztikus szótárban *'Explicandum = _{Expl} Explicans'* struktúrájú kanonikus (azaz az elmélet által előírt formai követelményeknek eleget tevő) szöveg”, és ennek megfelelően (vö. Dobi 2000: 88–90 és param, Petőfi S.—Dobi 2000: 127–149) „[a] szócikkek alapegységei *formai* szempontból *'(specifikált) funktor + argumentuma(i)'* struktúrák” (Petőfi S. 2007: 74). Jegyezzük meg, hogy a használt formalizmus a Petőfi S. János által kidolgozott (logikai kalkulussal analóg) *kanonikus szintaktikai-szemantikai-pragmatikai reprezentációs nyelv* részét képezi (vö. Petőfi S. 1996: 28–45), amely — egyebek közt — magában foglal egy tezaurszt, amely „nem más, mint e diszciplína követelményeit kielégítő szótár- (lexikon- és enciklopédia) rendszer” (uo. 39). „A szócikkek alapegységei *tartalmi* szempontból egyrészt *szigorú értelemben vett nyelvi információkat* (szófajspecifikus tömorféma, toldalék stb.) tartalmazznak, másrészt *a legáltalánosabb értelemben vett tezaursztikusokat / enciklopédikusokat*. Ez utóbbiak *'organizációformái'* közé tartoznak többek között a sémák, tudáskeretek, forgatókönyvek is.” (Petőfi S. 2007: 74) Ennek megfelelően „[e]gy címszóhoz tartozó tezaurszt-struktúra bizonyos értelemben a szóban forgó entitáshoz rendelhető tudáskeret-struktúrák reprezentációjának tekinthető” (Dobi 2002: 142).

A tezaursztban reprezentált tudás felhasználása történhet *kontextualizáció* révén, amely „arra a műveletre utal, amely a rendszerszerű értelmet egy adott kommunikációs-situációban konkretizálja, azaz egy interpretációként elfogadható értelemben, a kontextuális szenzusba helyezi át (transzferálja)” (Vass 2010: 40). „Hogyan megy végbe a kontextualizáció például a következő megnyilatkozás esetében? »S aztán beléptünk az étterembe.« Fogalmi séma, szcenárió segítségével. De nem olyan jelleggel, hogy mindegyik szóhoz tartoznék egy szcenárió. A *belépés* például függ az *étteremtől*, s ehhez van egy szcenáriós elképzelésünk, amelynek a szöveg így vagy úgy megfelel.” (uo. 41) Az alapkérdés természetesen az, hogy az *étterem* címszóhoz hogyan tudjuk a tezaursztban hozzákapcsolni azokat a tudáselemeket, amelyeket az adott megnyilatkozás értelmezése során kiválasztunk és kontextualizálunk (majd „beszerkesztünk” a szövegbe). Ezt a folyamatot írhatjuk le formálisan egy megfelelő reprezentációs nyelv segítségével.

vii Itt a „világ” nyilvánvalóan nem csak „fizikai valóság” értelemben szerepel. Például Karl Popper „három világ” elméletének terminológiáját használva a „világ” magában foglalja a fizikai testek első, a mentális állapotok második, és az emberi produktumok harmadik világát (vö. Popper 1998), de természetesen mindez más terminológiai rendszerben is kifejezhető. Mindez a későbbiekben is érvényes, amikor a „világ” vagy „valóság” fogalmak mint az emberi gondolkodás reprezentációjának alapvető tárgyai szerepelnek.

viii A probléma rendkívül összetett, ezt mutatja, hogy léteznek olyan megközelítések is, amelyek a mentális modell valósághoz való illesztésének problémáját megpróbálják figyelmen kívül hagyni (vagy legalábbis megkerülni). A koherencia fogalmának nehézségeit, „huzatosságát” (K. Popper rendkívül kifejező szóhasználat!) jelzi, hogy ezeket éppen „koherencia elméletek” néven tartják számon. „A klasszikus ismeretelmélet és a pszichológia is az igazság kérdésével, s ennek keretében a megismeréssel is lényegében egy **korrespondencia elmélet** keretében foglalkozik: a világnak megfelelés érdekli. A mesterséges intelligencia megjelenésével azonban olyan alternatívák körvonalazódtak, amelyek az igazságot szintaktikusan fogják fel. **Koherencia elméletek**, melyek nem lépnek ki a világba, hanem a belső rendszer összhangja érdekli őket.” (Pléh 1998: 18) Ennek az utóbbi szemléletnek egy nagyon kifejező leírása az, miszerint „kezelhetjük úgy a szöveget, mint világ és szerző nélkülit, s ha ezt tesszük, akkor a szöveget belső viszonyai, azaz struktúrája szerint magyarázzuk” (Ricoeur 1999: 18).

ix A „való világ” terminus itt nem az (érzékelhető, „külső” stb.) valóságra, hanem ennek *mentális modelljére* utal: „Az ember helyzetének és környezetének társadalmilag legelterjedtebb modelljét nevezzük való világnak. Azok az állítások, amelyek ebben a világban igaznak számítanak” jelentik a *tényeket* (Beaugrande—Dressler 2000: 193). Világos, hogy minden embernek saját mentális képe van az általa érzékelt valóságról, tehát a tényeknek való megfelelés (és ennek megfelelően a tudás, igazság stb.) ilyen értelemben szubjektív. „Azok a tények, amelyeket valaki vagy valamely csoport általában alkalmazhatónak vél valamely »valós« vagy felismerhető helyzetre vagy eseményre, ezen személy(ek) hiedelmei.” (uo.) Az, hogy bizonyos csoportok hasonlóan látják a környező valóságot — „való világ” modelljük számos (általuk relevánsnak tartott) ponton megegyezik —, (egyebek közt) a szociálpszichológia területére vezet, az pedig, hogy pl. egy szöveg olvasásakor képesek vagyunk az egyes szereplők saját „való világ” modelljét (mentálisan) rekonstruálni, az ún. *kölcsönös tudás* képessége, amely a megismeréstudomány egyik alapvető problémája (vö. Pléh 1998: 18).

A szubjektív és *objektív tudás* kapcsolatát Karl Popper a „harmadik világ” (az emberi elme produktumainak világa, szemben a fizikai állapotok első és a mentális állapotok második világával) és a problémamegoldás „tetradikus sémájának” bevezetésével írja le: „Maga az objektív tudás a 3. világhoz tartozik. A 3. világ biológiailag legfontosabb részét alkotja, azt a részét, amelynek a legjelentősebb hatása van az 1. világra.” (Popper 1998: 20) A tudás növekedésének leírására pedig „a próba és a hibakiküszöbölés módszerének némileg túlegyszerűsített tetradikus sémája” szolgál, amely „az objektív és a szubjektív értelemben vett tudásra egyaránt alkalmazható” (uo. 21). Ez utóbbi szorosan kapcsolódik a kommunikáció érvelő vagy kritikai funkciójához, „amely lényegi jelentőségű az objektív tudás szempontjából” (uo. 97).

x A (kognitív vagy fogalmi) sémák, ill. tudáskeretek az emberi tudás szervezését magas szinten megvalósító mentális eszközök. A *tudáskeret* „egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi a verbális közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével” (Tolcsvai N. 2001: 75). Másként megfogalmazva a tudáskeretek „olyan globális minták, amelyek hétköznapi ismereteket tartalmaznak valamely központi foga-

lommal kapcsolatban [...] A keretek alapján tudható, mely dolgok tartoznak elvben együvé, de nem tudható, milyen sorrendben lesznek elvégezve vagy megemlítve” (Beaugrande—Dressler 2000: 127). Rumelhart sémafelfogása inkább a tudáskeret fogalmához áll közelebb, mivel „a sémaelméletet megfeleltette a *jelentés prototípus-elméletének*. Minden fogalom jelentésreprezentációjára sémák állnak rendelkezésünkre. A *fogalmi reprezentáció prototípusmodellje* azt írja le, hogy mit jelent általában az étterem, a vásárlás vagy akár a kutyatartás stb. Így tekintve, egy emlékezeti séma szokásossága mértékében példázza az illető fogalom (tárgy, helyzet, esemény) jelentését, prototípusát.” (Kónya 2007: 336)

Ezzel szemben „a sémák olyan globális minták, amelyek események vagy állapotok időbeli közelség vagy okság alapján sorrendbe állított egymásutánjait tartalmazzák [...] A keretekkel ellentétben a sémák mindig haladvány szerint vannak elrendezve, vagyis hipotézisek állíthatók fel azzal kapcsolatban, hogy egy adott ponton mi fog történni vagy említésre kerülni a szövegvilágban” (Beaugrande—Dressler 2000: 127). Nagyjából hasonló értelemben használható a *forгатókönyv* fogalma, mivel forгатókönyvnek „olyan sztereotíp eseményláncokat nevezünk, amelyek az események tipikus történéseit képviselik” (Kónya 2007: 338). Azonban a forгатókönyv „cselekvéssel kapcsolatos fogalomnak is tekinthető, amely az adott cselekvés jellemző menetének, vázának absztrakciója” (uo.).

Érdeemes megfigyelni, hogy a fenti megfogalmazások alapján úgy tűnik, mintha a tudáskeretek alapvetően nyelvi alapon („szótárszerűen” vagy „lexikonszerűen”) szerveződnének, míg a sémák esetében egyfajta „szövegszerű” szerveződés dominálna. Tanulmányunkban amikor a kognitív (vagy fogalmi) sémákra lesz szükségünk, ezekre a továbbiakban egyszerűen *sémaként* hivatkozunk (hacsak a kontextus, pl. egy idézett szöveg érthetősége nem teszi szükségessé a kognitív, ill. fogalmi jelzők használatát).

^{xi} A TOP és MOP a Schank által bevezetett fogalmak *angol* megnevezésének (thematic organization packages, ill. memory organization packages) a kezdőbetűi. Schank 2004-es könyvének fordítója, Ragó Anett megjegyzi, hogy a TOP helyett „a magyar rövidítést (TSzP) már használták korábbi fordítások során, de az angol változat beszédesebb a szakmai olvasó számára” (Schank 2004: 93), és ugyanez érvényes a MOP esetében (uo. 125). Vegyük észre, hogy mind a TOP, mind a MOP *többszámú* alakok rövidítései, azonban a szöveg könnyebb olvashatósága érdekében néha mégis TOP-okról és MOP-okról beszélünk, és így tesz a könyv fordítója is (pl. elég zavaró lenne azt mondani, hogy „a TOP az absztrakció egészen magas szintjét képviselik” stb.).

^{xii} Beszédes, hogy Schank a dinamikus emlékezetéről írt könyvének előszavát a tanulás, ill. oktatás alapvető szerepének kiemelésével indítja: „A könyv első kiadása a mesterséges intelligenciáról (MI) szólt, a jelenlegi pedig az oktatásról. Nem könnyű belátni, hogyan juthatunk el az egyikről a másikig. Hogyan jön össze ez a két téma? A válaszom az, hogy lényegében ugyanarról van szó mindkét esetben [...]. A közös pont a *tanulás*. Tanulás nélkül sem intelligens gépek, sem intelligens emberek nem léteznek.” (Schank 2004: 7) Ehhez még érdemes hozzátenni, hogy „az ismeretelsajátítás, még legradikálisabb át-szervezése esetén is, jórészt továbbra is *szövegtanulás* lesz” (Pléh 1986: 18).

A tanulást segítő, „a bevésés hatékonyságát szolgáló eszközök” (Mező 2004: 164) közvetetten szintén az emberi emlékezet szerveződésének jellemzőit tükrözik. Néhány tipikus ilyen eszköz:

Az anyagban levő értelmi kapcsolatok feltárása;

Addig ne lássunk az anyag bevéséséhez, amíg nem kaptunk teljes, átfogó képet az egésze-ről;

Az írott szövegben történő aláhúzás, bejelölés elősegíti az értelmi kapcsolatok feltárását, a lényeg kiemelését;

Az aláhúzásnál is hatékonyabb forma, ha az anyagból magunk készítünk jegyzeteket;

A kulcsszavak kiemelése; [a kulcsszó] az anyaggal összefüggésben a legnagyobb jelentéstartalmat foglalja magába;

A saját jegyzet és kulcsszavak kiemelésének integrált formája a vázlat;

Megkönnyíthetik a bevésést a strukturális kapcsolatok (az anyag ritmusa, szimmetrikus elhelyezkedése stb.) is;

Az aktív olvasás [amelynek során] az anyag olvasása előtt összegezzük, mit tudunk a tárgyról; olvasás előtt és közben fogalmazzunk meg kérdéseket, s válaszoljuk meg ezeket; ne olvassunk egyszerre hosszú szövegrészeket egyfolytában, és időnként álljunk meg, és saját szavainkkal próbáljuk összefoglalni a lényegét;

Azt jegyezzük meg könnyebben, ami számunkra fontos, lényeges, érdekes.

(Balogh Lászlót idézi Mező 2004: 164)

Világos, hogy a fenti lista nem teljes (alighanem sosem lehet az); például jól ismert eszközök az idézetek („fókuszmondatok” és „tételmondatok”) kiemelése, ábrák, (rendszer)diagramok, táblázatok készítése, különböző színek használata, az anyag szemléltetése képekkel stb. Ami a mi szempontunkból feltétlenül kiemelendő, hogy nagyon sok elem utal a tudás *vázlatszerű* szerveződésének fontosságára: átfogó kép kialakítása a szöveg tartalmáról, a kulcsszavak és a lényeg kiemelése, és vázlat készítése. Az *epizodikus* szerveződés fontosságát emeli ki a jegyzet vagy összefoglaló készítése, és a fókusz- és tételmondatok kiemelése. Végül az „*emléknyomok*” bevésését szolgálhatja a strukturális kapcsolatok megfigyelése (vö. vizuális memória), a szöveg kisebb részekre bontása, ezek szekvenciális feldolgozása és a részek memorizálása, a feldolgozott anyagrészek (hangos) elmondása, összefoglalása „saját szavainkkal”.

^{xiii} „A nyelvi és beszédjelek tárolása az anyanyelv-elsajátítással kezdődik, s életünk végéig tart. Az agyban van egy tároló rendszerünk, amelyben a nyelv és a beszéd különféle egységeit, szabályait, működési módozatait tároljuk. Ezeket alkalmazzuk a beszédprodukció, a beszédpercepció egyes szintjein, az anyanyelv-elsajátítás folyamatában, avagy olvasáskor. Ezt a tároló rendszert nevezzük mentális lexikonnak. A nyelv verbális használata, akár a beszélésre, akár az elhangzó beszéd megértésére gondolunk, mindig feltételezi ennek a mentális lexikonnak az aktiválását, illetőleg a megfelelő működését.” (Gósy 2005: 193) A mentális lexikon „egyfajta ’agyai szótárat’ jelent, amelynek meghatározó elemei a szavak; mindig az egyénhez kötődik, és amelynek a nagysága, sőt a működése sem állandó” (uo.).

^{xiv} „A mezoszinten a szövegelem hatóköre közepes méretű tartományra (néhány mondatra vagy egy-egy bekezdésre) terjed ki.” (Tolcsvai N. 2001: 118) Emiatt mezoszinten „összetett, pl. mondat szintű egységek kapcsolata” valósul meg (uo. 119). Érdekes, és valószínűleg további kutatást igénylő kérdés a sémák mezoszintű koherenciaszervező szerepének és a Schank által bevezetett memóriaszerveződési csomagoknak (és főként azok epizodikus jellegű szerveződésének) a kapcsolata.

^{xv} A megismeréstudomány egyik izgalmas kérdése az alapvetően moduláris-szimbolikus megközelítésmódot követő „klasszikus” kognitív szemlélet és az ún. konnekcionista alternatíva viszonya. Mivel azonban jelenleg még senkinek sem sikerült az emberi kognitív folyamatokhoz akárcsak megközelítőleg is hasonló összetettségű mesterséges intelligencia alapú rendszert létrehozni (néhányan egyenesen a több évtizede intenzíven folyó MI kutatások kudarcáról beszélnek), a két szemléletmód elsősorban a megismerés vizsgálatában alkalmazandó *metaforákról* szól, ill. vitatkozik. „A konnekcionista, miközben igencsak gépi emberek, elméleteikben azt hirdetik, hogy modelljeik neurálisak kell legyenek. A megismerés kutatásának metaforát, mintázatot kell váltania” (Pléh 1998: 173). A klasszikus kognitív szemlélet alapja AZ EMBERI AGY SZÁMÍTÓGÉP (mint algoritmikus és moduláris működésű, funkcionális, adat- vagy információfeldolgozó rendszer), a konnekcionista szemlélet alapja pedig AZ EMBERI ELME (sic!) NEURÁLIS HÁLÓZAT metafora. „A programot futtató számítógép metaforáját felhasználva, a klasszikus MI a szimbolikus reprezentációk manipulációjával magyarázza a megismerést. Az elme szimbolikus reprezentációkon végez műveleteket, ugyanúgy, ahogy a program az adatokon. [...] A konnekcionizmus az elme folyamatait nem számítógépes programként tekinti, hanem párhuzamot von az agy és az elme folyamatai között.” (Brighton—Selina 2004: 100) Azonban ennek a párhuzamnak határt szab, hogy „egyszerűen nem tudjuk, miféle architektúrát alkalmaz az agy a legtöbb kognitív feladat végrehajtása során” (Smolensky 1996: 96).

Az egymással kapcsolatban álló és párhuzamosan működő „neuronokból” felépülő neurális vagy neuronhálók a konnekcionizmus alapmetaforájának forrástartományai. „A neuronhálók építőköveit a biológiai idegsejtek leegyszerűsített változatai alkotják, amelyeket *aktivációs egységeknek* nevezünk. Ezeknek az egységeknek van egy sor bemeneti, és egy sor kimeneti kapcsolata, amelyek az axonok tevékenységét modellezik. [...] Az összes bemenő jel együttes erősségétől függően az aktivációs egység a kimeneti kapcsolatokon keresztül jelet küld az összes idegsejtnek [ti. aktivációs egységnek], amellyel kapcsolatban áll.” (Brighton—Selina 2004: 104) Az „aktiváció” ilyen értelemben a rendszerbe bemenő jel aktivációs egységeken keresztül történő tovaterjedésének (kb. az információ előállításának) és párhuzamos feldolgozásának a metaforája. Mivel jelenleg még nincs általánosan elfogadott felépítésű neurális háló (az adott feladatok megoldására kifejlesztett neurális hálózatok általában különböznek egymástól), mindez lényegében a „fekete doboz” jól ismert informatikai metaforájának egy rendkívül gondolatébresztő változata: olyan rendszer, amely meghatározott bemenő adatokra meghatározott kimeneti adatokat szolgáltat, miközben a működési elvét lényegében nem (vagy csak részben) ismerjük.

Nem véletlen tehát, hogy a neurális hálókat, különösen a „holisztikus” jelzővel párosítva az apriorisztikusan megmagyarázhatatlan (ti. működési módját tekintve lényegileg

érthetetlen) belső működésű rendszerek metaforájaként is használják. „A neuronhálót úgy képzelhetjük el, mint holisztikus problémamegoldó eszközt. [...] Az a mód, ahogy egy eszköz [ti. neurális háló] egy probléma megoldása érdekében megszervezi önmagát, ritkán eredményez ember által értelmezhető szerveződést.” (Brighton—Selina 2004: 117)

Nagyon tanulságos a két „versengő” paradigma (a szimbolikus és a konnekcionista szemlélet) összehasonlítása a *mondatok feldolgozása* terén (Harrington 2002). Míg a mondatok szimbolikus feldolgozása során a kutatók elsősorban a mondatok szintaktikus szerkezetét próbálják leírni, ill. feldolgozni (nyelvtani elvek, szabályok stb. alapján), a konnekcionista próbálkozások rendszerint egy jól meghatározott (és általában jóval szűrebb, ill. szűkebb hatókörű) feladatra alakítanak ki különböző neurális hálózatokat, és miután egy adott korpuszon megpróbálják a hálózatokat „betanítani”, utána vizsgálják és értékelik a hálózat által szolgáltatott kimeneteket. A mondatok feldolgozása esetében a konnekcionista próbálkozások sikerének egyik legnagyobb akadályá mindeztidáig az volt, hogy a „modellek korlátozott szótárt és leegyszerűsített (»játék«) nyelvtant [small (»toy«) grammar] használtak, és nagy nehézségekbe ütközött, amikor megpróbálták feljavítani őket [scale them up]”, hogy egyéb feladatokkal is meg tudjanak birkózni (Harrington 2002: 135, saját fordítás). A kisebb sikerek és részeredmények ellenére megállapítható, hogy „a kutatás még gyerekcipőben jár” (uo.).

Bár az említett tanulmány erre már nem tér ki, de valószínűsíthető, hogy a konnekcionista mondatfeldolgozás egyik alapvető problémája az, hogy *mondatok* esetében már annyira megnő a lehetséges variációk száma, hogy a jelenlegi neurális hálózatok gyakorlatilag képtelenek ezeket kezelni. Ha ezt elfogadjuk, a konnekcionista modellek használhatósága a *szövegek* globális feldolgozása esetében (ahol értelemszerűen nagyságrenddel megnő a lehetséges variációk száma) még problematikusabb. Ezzel párhuzamosan azonban megnőhet a „vegyes”, a két feldolgozási módot kombináló modellek kialakításának jelentősége.

^{xvi} A szövegvilág-modell fogalma „kiterjeszthető egy diskurzusvilág-modell fogalmává” (Beaugrande—Dressler 2000: 252), amely „azon fogalmak és viszonyok egybefüggő alakzata lenne, amelyek egy diskurzus valamennyi szövege mögött együttvéve megtalálhatók” (uo. 253).

^{xvii} Az intertextualitást Gérard Genette transztextualitásról írt alapvető tanulmányában szűkebben értelmezi, úgy, mint a szövegköziség (transztextualitás) egy lehetséges esetét. Azonban utal arra, hogy más kutatók, például Michael Riffaterre „nálam jóval szélesebb értelmet tulajdonít az intertextualitásnak, látszólag mindarra kiterjesztve, amit én transztextualitásnak nevezek: »Az intertextus — írja például — azoknak a kapcsolatoknak az olvasó általi észlelése, amelyek egy mű s az őt megelőző vagy az utána következő művek között állnak fenn.« Törekvéseben egészen odáig megy, hogy az intertextualitást (ahogy én a transztextualitást) magával az irodalmisággal azonosítja: »Az intertextualitás (...) az irodalmi olvasásra sajátosan jellemző mechanizmus. Valójában ez az, ami a teljes szövegjelentést létrehozza, míg a lineáris olvasás, mely közös az irodalmi és nem irodalmi szövegek esetében, csak a tartalmi jelentést hozza létre.«” (Genette 1996: 83)

Itt érdemes megemlíteni, hogy a posztstrukturalizmus a végletekig általánosítja az *intertextualitás* fogalmát, és összekapcsolja az emberi megismerés koherencia-elméleté-

vel. „A mögöttes világ — a valóság, az igazság, a szerző vagy az olvasó — ezen intertextuális modellje még távolabb viszi az irodalmat bármiféle ábrázoló funkciótól. Az ábrázolást Barthes egyfajta idézetként határozza meg” (Jefferson 1999: 125), éspedig a következőképpen: „A »realista« művész sosem a »valóságból« veszi diskurzusát, hanem mindig és kizárólag, ameddig csak vissza lehet követni, egy már megírt valóságból, egy leendő kódból, amelynek mentén csupán másolatok sorozatát látjuk, ameddig csak a szem ellát.” (Roland Barthes, idézi Jefferson, uo.) Másként megfogalmazva „a szöveg idézetek szövedéke, amelyek a kultúra ezernyi forrásából rajzanak elő” (Barthes 2001: 53). Alighanem a valósággal való kapcsolat (és ezáltal a valóságnak való megfelelés, korrespondancia) elutasítása az egyik oka annak, hogy Barthes és követői nem közvetlenül (egy adott elméleti keretben), hanem többszörös áttételeken keresztül, elsősorban metaforákban fejezik ki gondolataikat: „[...] szeretném áttekinteni a legfontosabb problémákat, melyek metszéspontjában ma a Szöveg található. Ez a problémafelvetés inkább kijelentés, mint érvelés, mintegy pusztán jelzés, megközelítés, mely »megelégszik« azzal, hogy metaforikus marad.” (uo. 68)

Mindez azonban nemcsak metaforikusan írható le, ugyanis magában hordozza a „szövegvilág” általánosításaként a „diskurzusvilág” bevezetésének (elvi) lehetőségét.

^{xviii} Használatos az *áttétel* műveletére a rendkívül kifejező „megtisztítás” metafora is: „Alapjában véve a »talált tárgy« a »megtisztítás« után az új kontextusba ágyazottságban értelmezendő úgy, hogy a »másik szöveget« magába fogadó szöveg (**intertextus**) a jelentéssűrítéssel gazdagabbá válik, mert mindig legalább kétféle olvasatot feltételez: az aktuális mellett a latens szöveggel harmonizáló vagy annak ellentmondó értelműt.” (Szikszainé Nagy 1999: 331) Az *áttétel* a hivatkozott szöveg átalakítását és az átalakított szöveg beszerkesztését valósítja meg az eredeti szöveg kontextusába: „Az intertextualitás lényege: a transzformáció és asszimiláció.” (Jenny, idézi Szikszainé 1999: 332) „Működésével megszakítja a szöveg folytonosságát, és a háttérszöveg háttérjelentése belekódolódik [ti. a szövegbe].” (uo.)

^{xix} A transztextualitás kategóriáinak az alkalmazása szempontjából lényeges, ahogy az idézet folytatódik: „Mielőtt azonban a [hypertextualitás] tanulmányozásához hozzálátnánk, két pontosításra — vagy óvintézkedésre — feltétlenül szükség van. Legelőször is nem szabad úgy tekinteni ezt az öt transztextualitás-típust, mint elszigetelt kategóriákat, melyek között sem érintkezés, sem kölcsönös átfedés nincs, éppen ellenkezőleg, számos s gyakran döntő jelentőségű kapcsolat áll fenn közöttük.” (Genette 1996: 88) Eszerint például egy transzformált szöveg egyszerre tartozhat két vagy több transztextuális kategóriába. „A második pontosítás egy olyan ellenvetésre válaszol, amely — úgy sejtem — az olvasó fejében már ott motoszkál azóta, hogy a hypertextualitást úgy írtam le, mint szövegek egy adott osztályát.” Itt Genette arra utal, hogy a meghatározásban a hypertextus egyfajta („adott”) szöveggént szerepel (vö. „Hypertextusnak hívok... minden olyan szöveget...”); azonban a transztextualitás kategóriáit nem így kell szemlélnünk, „hanem mint a textualitás aspektusait” (uo.). Másként megfogalmazva: mint a szövegek közötti „transztextuális kapcsolatok” lehetséges formáit.